

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek

ELSŐ RÉSZ

CIGÁNYOK A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

I. fejezet

Cigánytelepek egy magyar városban

> A Párizs: a „szerves” telep

A Párizs jóval a karbantartott aszfaltúton túl fekszik, amely végetér a Harangos városának szélén csordogáló pataknál. A patakon túl sártenger terül el, amely télen alattomos korcsolyapályává keményedik. Ennek végében laknak a cigányok. Ami Harangos legtöbb magyar lakóját illeti, számukra a patak jelöli ki a civilizált város morális határát. Alig néhány magyar merészkedik be a cigánytelepre, és előfordul, hogy még a rendőrség is – talán nem is annyira félelemből, mint inkább a riadalomkeltés taktikáját követve – felfegyverzett katonák társaságában érkezik ide.

Vannak előnyei is, hogy a romák ilyen messze laknak a várostól. A legfőbb jövedelmi forrásukat jelentő három gyár a telep szomszédságában fekszik. A közeli buszjáráttal könnyen bejutnak a városközpontba, s a hely teljes elszigeteltsége azt is jelenti, hogy a kotnyeleskedő *gázso* hatóságoknak erőfeszítéseket kell tenniük, ha be akarják tartatni szabályaikat: hogy nyomára bukkanjanak az iskolakerülő gyerekeknek, hogy észrevegyék a késő éjszaka szénával megrakottan hazatérő szekereket, vagy hogy egyszerűen kellemetlenkedjenek a romáknak.

Először egy meleg nyári napon, izgalommal eltelve érkeztem ide egy fiatal cigány lány és egy örömfűi fiú esküvőjére meghívott vendégként. A vasútnál tettek ki minket a taxiból. Vannak sofőrök, akik „bemennek” a Párizsra, s vannak, akik nem: nekünk, alaposan megpakolva, nem volt szerencsénk. Amint a telep előtti szabad térségen át cipekedtünk, cigány asszonyok egy csoportja mászott át a vasúti síneken, vállukra kötözött, lepedőbe burkolt nehéz terhek alatt görnyedezve. Néhány fiatal lány kóricált mögöttük, kezükben bevásárlószatyorral, cukorkát szopogatva. A tér távolabbi oldalán egy kis árok mellett egy csoport fiatal és középkorú férfi ácsorgott, s felénk bámult. Néhány gyerek, aki apja mellett üldögélt, kiszaladt megnézni, miben sántikálnak a „bolond magyarok” (*dilo gázso*). Társam cigányul szólította meg őket, s felismerték benne a gyűjtőt, aki néhány héttel korábban egy japán filmforgató csoporttal járt ott. Nevére nem emlékeztek, de ez nem volt gond — ismerős társaságban voltunk. Az üldögélő emberekhez érve kísérem és a cigányok egyaránt kitörő lelkesedéssel üdvözölték egymást. Egy idő után érdeklődni kezdtek új társáról, vagyis rólam is, s a fiúk egy része cinkosan hunyorított rám, arra célozva, hogy egy egyedülálló *gázso* asszonnyal utazgatva a munkán kívül bizonyára más is jár az eszemben.

Az ország keleti részén korábban már jártam cigánytelepeken, ahol a legjobb házak is egyszerű léckerítéssel körülkerített, egyszobás vályogputrik voltak, és még csak folyó víz sem volt bennük. A Párizson csak egyetlen putrit láttam,

egyedül árválkodott a tér szélén. A legtöbb ház falát bevakolták és frissen festették, több kertben gyümölcsfák terebélyesedtek. Disznóólakat pillantottam meg az udvarokon és lovakat istállókba kötve. A telep egésze azért nem keltett ápolit benyomást, az egyik ház sarkánál óriási halom fémhulladék feküdt, több istálló mellett trágyahalmok magasodtak, néhány ház udvarán használaton kívüli eszközök és szeméthalmok tornyosultak. Ám ha a kertek nem is voltak rendezettek, itt, a kertkapu mögött nyoma sem volt szegénységnek.

Az esküvőt a következő napon tartották Thulóéknál, az előkészületek már megkezdődtek. Mielőtt a házukig jutottunk volna, behívtak egy udvarba, ahol egy fiatalember éppen odakötötte lovát a kordéjához, és azt akarta, hogy fényképeket készítsék a lováról és a fiáról, majd egész családjáról. Néhány pillanattal később már ide-oda ráncigáltak, hogy hasonló szolgáltatást végezzek más házaknál is. Nem volt bebeszólásom a dologba, a romák világosan meghatározták, hogy lovaikat milyen irányból mutassam be a legjobb beállításban, de örültem, mert mindez megteremtette annak lehetőségét, hogy a fényképek ürügyén visszatérhessek.

Végül egy fiatal fiú áthívott bennünket Thulóékhoz. „Nem elsősorban hozzánk voltatok meghíva?” Később más romákat is meglátogathatunk, ha akarunk, hangsúlyozta, nyilvánvalóan szülei nyugtalan hanglejtését utánozva.

Ha a kelet-magyarországi szegénység után nagy hatást tettek rám az addig látott *párizsi* házak, az a látvány, amely Thulóék udvarára lépve fogadott, valóssággal lenyűgözött. A bizonyosan többszobás téglaház mellett léptünk be; emögött beljebb, az udvaron nagy nyitott helyiség állt, a nyárikonyha, ahogyan itt nevezik. Volt még mellette legalább egy tucat állat számára épült disznóól, mellette pedig egy hatalmas téglaisztálló. Ebből éppen egy alacsony, nagy pocakú férfi vezetett ki két erőteljes almásderes lovat, amelyek legalább kétszer akkorák voltak, mint ő maga. Az istálló mögött jó néhány méter magas szénakazal emelkedett. Az udvar végében, a ház bejáratával szembeni oldalon hatalmas sátrat építettek, a ponyvák árnyékában ládászámra sorakoztak a sörösüvegek. Még egy színpadot is emeltek, ahol majd másnap a megrendelt magyar muzsikusok fognak zenélni.

A sátor mögé, a tágas udvarra vezettek bennünket, hogy lássuk az ünnepi előkészületeket. Fekete vértócsában egy disznó feküdt megperzselve és kibelevve, egy másikat pedig éppen egy fateknőben trancsíroztak darabokra. A böllér – bár nem tudnám megmondani, miért – magyarnak látszott, és a cigányok magyarul beszéltek velem. Bemutattak Thulónak, aki eldicsekedett nekem, hogy másnap reggel csak a leveshez száz csirkét fognak levágni, hogy legalább kétszer annyi vendéget várnak. Tudta, hogy cigány esküvőt akartam látni, és elmondta nekem, hogy a *Párizson* egyetlen más roma sem tartott olyan nagy ünnepséget, mint amelyet ő fog rendezni másnap a lányának. Ezután odaszólt a fiának, hogy mutassa meg nekem a házat.

Thulo házának berendezése a *párizsi* cigányok és más hasonló telepek körében tipikusnak mondható, formáját és beosztását illetően ezeknek csupán nagyobb változata. Az első helyiség, ahová beléptünk, a konyha volt. A romák, amikor a házban tartózkodnak, itt töltik az időt. Thulo, felesége és két kisebb gyerekük itt aludtak, a nagyobbik fiú a belső hálószobában. A konyha falait bevakolták, és szörnyen rikító, élénk rózsaszínre festették, amelyre egy sablon-

1. Cigány ház

2. Romnyi nézi magát a tükörben

3. Sár

4. Udvaron

5. „Régimódi” cigánytelep

6. Férfiak keresztelőn

7. Férfiak az esküvőre érkeznek

8. Fonal eladása

hengerrel sárga virágokat csikoztak, hogy tapétászerű benyomást keltsen. Az ágy fölötti falra hatalmas aknaptárat akasztottak, a szomszédos falon pedig Szűz Mária képe függött a csecsemő Jézussal.

Ez a helyiség egy előszobába vezetett, ahová a család tagjai általában nem lépnek be anélkül, hogy levetnék cipőjüket. Ennek padlóját makulátlanul tiszta szőnyeg takarta, a dohányzóasztalt puffok vették körül. Egy polcon az (analfabéta) Thulo képe függött, a hatodik elemít befejezettek szokványos öltözékében, könyvespolc előtt állva, hóna alatt néhány könyvvel. Fölötte pedig egy másik, róla és feleségéről készült kép, amikor „először házasodtak össze”. Ugyanis jóval azelőtt összeházasodtak már „cigány módra” (*románesz*), mielőtt elmentek volna az anyakönyvvezetőhöz, hogy beszerezzék az „újdonsült” párnak járó bankkölcsön felvételéhez szükséges papírokat. A két esemény között csináltatták magukról ezt a műtermi felvételt, „valódi” magyar esküvői ruhában. A szemben lévő falon tiroli tájban a magyar istállóból kikerült világbajnok ló és hajtója ügettek.

Ez a szoba csak átjáró volt magához a „tiszta szobához” (*sukár szoba*), amelyet sohasem használnak, kivéve ha egy *gázso* jön hozzájuk, és ott tölti az éjszakát. Ez utóbbi a cigány ízlés és stílus szerint szent hely, ezért itt minden ezüst, arany, fehér és csillogó; a roma népi kifejezés szerint „ragyog” (*phábol*, szó szerint „ég”). A belső faltól falig érő tölgyfaütanzatú szekrénysor fénylett, amelynek minden szögletét értékesnek látszó tárgyak foglalták el. Köztük egy feltűnően magas, női alakra formázott üveg, amelyet a másnapi esküvői ceremónián használtak. Vastag, krémszínű szőnyeg borította a padlót, a díványt pedig fehér állatbőrök takarták. A bútorok jól látható helyeire nagy gondossággal riktó rózsamintás terítőket, és új, cigány női fejkendőket helyeztek. A középső asztalon, mintha csak megbecsült vendégre várának, üvegvázákban műanyag rózsák csokrai ékeskedtek. A fal üresen maradt részét a Tátra hólepte vonulatait ábrázoló poszter töltötte be. A belső sarokban egy asztali tükör állt. A tükör szélén az üveget csipkés minta díszítette, és a keretet körös-körül művirágok borították. Az előtte lévő, virágokkal teli vázák arra utaltak, hogy a tükröt soha semmilyen praktikus célra nem használják (l. 2. kép).

Túránk befejeztével visszamentünk az udvarra, amely immár tele volt romákkal, akik azért jöttek, hogy idejekorán elkezdjék az ünneplést, vagy hogy segítsenek az előkészületekben. A barackfák alatt férficsoportok üldögéltek és beszélgettek, mellettük a sörösüvegek. Egy csoport aprópénzben kártyázott, és csatlakozott hozzájuk néhány fiatalabb fiú is, akik korábban a sátor mögött játszottak. Az udvar hátsó részében Thulo felesége, sógornője és más *romnyik* hozzáfogtak az lakodalmi ételek elkészítéséhez. Itallal kínáltak bennünket, de nekem vissza kellett utasítanom: az ittas vezetés Magyarországon szigorú elbírálás alá esik. Társam elhelyezkedett, hogy jegyzetfüzettel a kezében, magnóval az ölében felkészüljön a másnapi eseményekre. A magyar kutatók terepmunkamódszerei szerint (rövid látogatások, legfeljebb néhány nap, gyakran csak néhány óra), ha bármilyen adatot akarnak gyűjteni, majdhogynem kötelező megpróbálkozniuk a formális interjúval. Az angol és ír vándorcigányokkal kapcsolatban megszokott óvatosság arra intett, hogy az interjúnak ezt a gyakorlatát kényelmetlennek és zavarónak találjam: engem ez a hivatalos kikérdezésre emlékeztetett. Azzal a biztos tudattal, hogy jó néhány hónap áll még rendelkezésemre, amikor kinyo-

mozhatom a házasulandók pontos kapcsolatait és egyéb körülményeit, elindultam, hogy körülnézzek a *Párizson*.

Már megérkezésemkor nyilvánvaló volt, hogy a *Párizson* élő romák életmódja között jelentős különbségek vannak. Thulo képviselte az egyik szélsőséget: ő éppen a tanácsi engedélyre várt, hogy fürdőszobát építhessen átalakított lakásában (amelyet az utolsó magyar lakók gyermekeitől vásárolt meg).¹ A másik pólust Zsunga jelentette, aki abban a putriban lakik, amelyet először pillantottam meg, és ahol csak a fém tűzhely és a sárfalakat díszítő képeslapok és poszterek utalnak a huszadik századra.

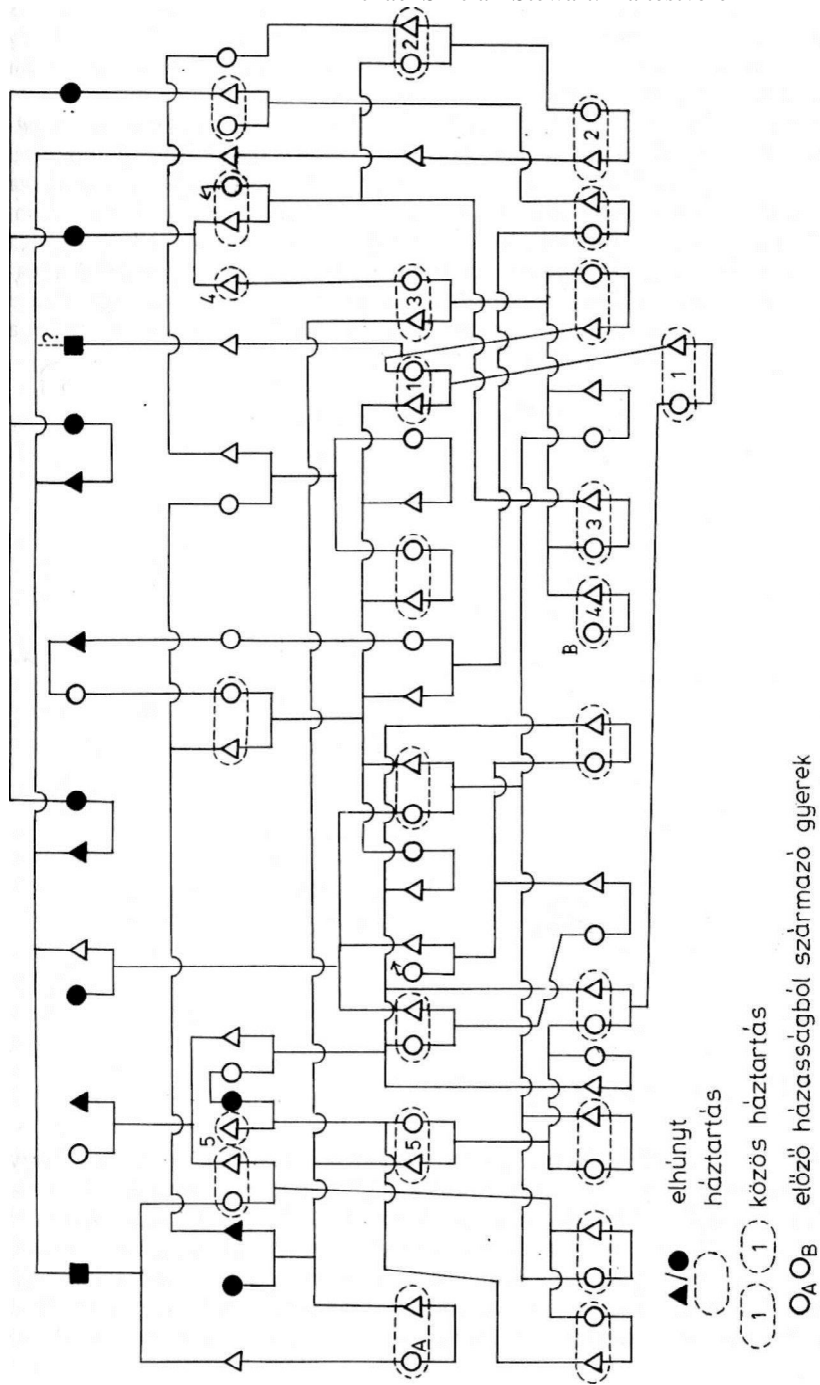
Zsunga feleségével és gyermekeivel lakik a „házában”, mellettük pedig – az egykori istállóban – felesége szülei élnek. A padló mindkét otthonban egyenetlenül tapasztott száraz agyag, és egyikben sincs villany. Két szakadozott, hitvány ágyon kívül egy hasadt szekrényből áll még a bútort az idős emberek otthonában, a *kolyibában*, ahogy más romák becsmérően emlegetik. A nyilvánvaló szegénységnek ebben a világában a tapasztalatlan látogató számára különösnek tűnik, hogy az ágyneműt akkurátusan elteszik a szekrénybe. Pedig így van.

Néhány méternyi terület az elszenesedett föld körül, ahol Zsunga családja esténként többnyire a tűz körül melegszik: ez a „rég” (*dulmutáno*) típusú cigány otthon. Alig három lépés hosszú, kevesebb mint két lépés magas: Zsunga és felesége vetette vályogtéglából épült. A belső tér nagyon szűk, de télen Zsunga egész családja elfér benne. Képek borítják a falat: szentek szoronganak az aktok és külföldi képeslapok között. Nincs villany, de van egy fémtűzhely, s a hely szűkösége arra jó, hogy legalább nem fáznak. Az egyik ágyban Zsunga és felnőtt fia, a másikban pedig felesége és lánya alszanak.

Zsunga – ahogy később megtudtam – egyáltalán nem műveletlen koldus, aki ne szeretne jobban élni. Elismert mesélő és bölcs ember, akinek házában esténként a tűz körül mesék, dalok és történetek járnak szájról szájra azok között, akik ellátogatnak hozzá. Egyike a *Párizs* ínyenceinek, s a gombák, amelyeket ő talál, finomabbak bárki máséinál. A cigányok között mégis sokan kicsit szégyenkezve beszélnek róla. Hangsúlyozzák, hogy két felnőtt lánya és egy nős fia van. Hol tudnak az asszonyok mosakodni? Vagy (eufemisztikusabban) „ezt-azt csinálni?” Nem vet jó fényt a többi, a magyarok szemében társadalmilag „fel-emelkedett” romára, ha Zsungával és a putrivilággal kapcsolják össze őket, amittől a szocializmus idején – ahogyan ezt mindenki tudja – meg kellett volna szabadulniuk.

Mindenesetre másnap, amikor az esküvő (*bijáv*) teljes lendülettel zajlott, Zsunga vezette a telep körül a romák menetét. Amikor jobban megismertem ezeket a romákat, elmondták nekem: az egyik dolog, ami miatt a *Párizson* jó élni, az az, hogy mindenki rokona mindenkinek (egyetlen férfi kivételével, akinek csak affinális kötelékei vannak). A romák számára ez összefügg a közösségi élet intenzitásával, amely egyszerre lepott meg és fárasztott ki engem. Minden

¹ *Párizson* majdnem 30 éve építési korlátozás van érvényben. Eredetileg ipari fejlesztés céljára kívánták lezárni a területet, de mára már inkább csak egy újabb, hivatalosan elismert cigánytelep létrejöttét akarják ilyen módon megakadályozni. Annak ellenére, hogy legalisan csak kisebb javításokat lehet végezni, számos roma család teljesen újjáépítette a házat, és inkább kifizette az utólagos bírságot, de megtarthatta otthonát.

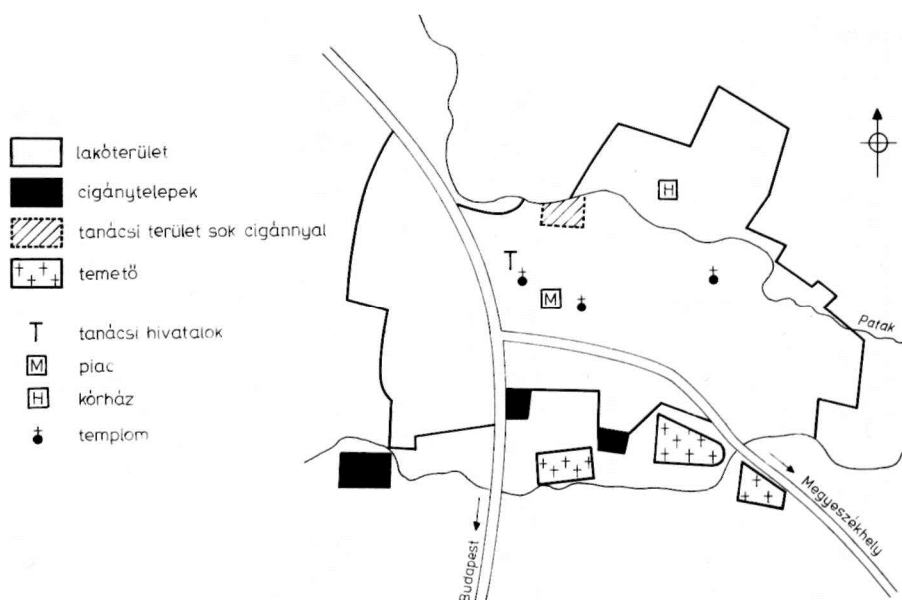

I. ábra: A Párizs néhány háztartásának rokonsági kapcsolatai

egy-egy alkalommal, amikor egy férfi kórházba, katonasághoz, börtönbe vagy más – gázsók közötti – kényszerű tartózkodásra indult, mindenkitől elvárják, hogy köszöntse az induló vagy érkező romot. Ez még akkor is így történt, ha – mint néhány ember esetében – az esemény hetente ismétlődött.

Az apránként összeálló genealógiai képen rendkívül szembetűnő volt a párizsi romákat összekötő szálak sokrétűsége (l. 1. ábra). Kivételt csupán azok a magyar származású családok jelentenek, amelyek egy vagy több generáció óta élnek a Párizson a romák mellett, de ezek, mondhatni, nem számítanak. Nem jobban részei a romák világának, mint amennyire a romák elfogadott tagjai a városi életnek. Egy vagy két ember hivatkozott ugyan bizonyos párizsi magyarokra, mint haverokra, akikkel a városban fizetésnapkor megisznak egy italt a kocsmában, de fél kezemen meg tudnám számolni, hány-szor láttam én ezeket a „szomszédokat” a romák házában.

2. térkép: Harangos város térképe

> A Gödör: a tervezett telep

A Párizs a legnagyobb olyan telep, amelyet én „szervesnek” neveznék, hogy ezzel érzékeltsem a terjeszkedésnek azt a módját, ahogyan a romák saját szokásaik szerint tulajdont vásárolnak vagy „szereznek”. Még két ilyen telep van: a Krakkó, melynek egy része a tanács segítségével alakult ki, és a Kolónia, amely messze a legnagyobb Harangoson a több cigány családot tömörítő telepek közül. Ellentétképpen van három olyan telep is, amelyeket az 1960-as évektől kezdve a városi tanács alakított ki: a Gödör, a Dankó utca és a Malac

utca. Közülük kettő a város kellemes részein található, a harmadik azonban a vágóhíd szomszédságában, a temetővel szemben épült (1. 2. térkép).

A tervezett tanácsi telepek fejlődése abban különbözik a *Párizs* típusú helyekétől, hogy az ilyen területekre a cigányokat egyszerre költöztették be, és most – elméletileg – tanácsi bérlakásokban laknak. A telep alakulásának ideális folyamata, melynek során egy család tagjai lehetőleg egymáshoz minél közelebb építkeznek, nem képzelhető el a tanács által kialakított telepeken.

A tervezett telepek legnagyobb része – a *Krakkó* kis tervezett egységének kivételével – a cigányok és a tanács egyöntetű véleménye szerint katasztrofális kudarc. Ennek egyik oka, hogy a házakat barakkszerűen építették, ami egyik háztartás számára sem biztosít semmiféle magánterületet, és többféleképpen sérti a cigány életformát. A cigányok az ilyen telepekkel szembeni gyűlöletüket azáltal fejezik ki, hogy valamennyit – de különösen a *Dankó utcát* – meghatározhatatlanul beszennyező értelemben piszkosnak tekintik, s nem szeretnek ott időzni. Ezeknek a telepeknek az elhelyezkedése megakadályozza a lakókat abban is, hogy disznókat vagy lovakat tartsanak, bár előfordul, hogy a legvállalkozóbb szelleműek megszegik a szabályokat, és lovat visznek a tanácsi lakásba.

Az ilyen típusú telepek problémáit jól tükrözi az úgynevezett *Gödör* példája. Az 1930-as években bányászok számára építették, majd a háború idején szögesdróttal körülvett gettót alakítottak itt ki a deportálásra váró zsidók számára. A háború után a magyarok visszaköltöztek, de később – az 1960-as évek végi politikának megfelelően – cigányokat költöztettek ide, először a *Krakkó* elnevezésű telepről. Jelenleg a házak legnagyobb részét cigányok lakják, romák és *romungrók* (magyar cigányok) egyaránt. A cigányok *Gödör*nek vagy (a tényleges magyar elnevezésből faragott szójátékkal) *tyúktelep*nek emlegetik, mindkettő pontosan kifejezi az itteni embertelen körülményeket. Még élesebben „gettónak” (*gettovo*) is hívják.

A házak egy része lakatlan. Kimozdult ajtók himbálóznak vasalásukon. Üledékhalomok az elhagyott lakásokban. Még azok a házak sem teljesen épek, amelyekben laknak, kivéve a felújított üzletet. Az egész hely modern nyomornegyed benyomását kelti. A cigány családok gyakran beköltöznek az üres házakba, a tanácsi tisztviselők pedig azt állítják, hogy sokan nem fizenek lakbért. A hivatal kétségbeesése és a lakók vandalizmus formáját öltő ellenállása együttes erővel még annál is lakhatatlanabbá teszi a helyet, mint amilyen akkor volt, amikor a cigányok először ideköltöztek. A teleppel átellenben – folyamatosan emlékeztetve a lehetséges életformák másik pólusára – magyarok által lakott kertes házak megnyerő sora: villák kertekkel, amelyek elég nagyok egy vagy két lugas szőlőnek és néhány gyümölcsfának.

A telep maga négy sor blokkból áll, amelyek között – ott, ahol aszfaltozott útnak kellene lennie – áll a sár. Egy – minden bizonnyal két ház közötti átjárónak szánt – helyen két hatalmas, repedt szemétkonténer áll a földön, körülötte széthányt szemét. Ez, mint a bejárati ajtókon kívül fekvő egész terület, senkiföldjének számít, így senki sem fárasztja magát fölöslegesen a szemét eltakarításával.

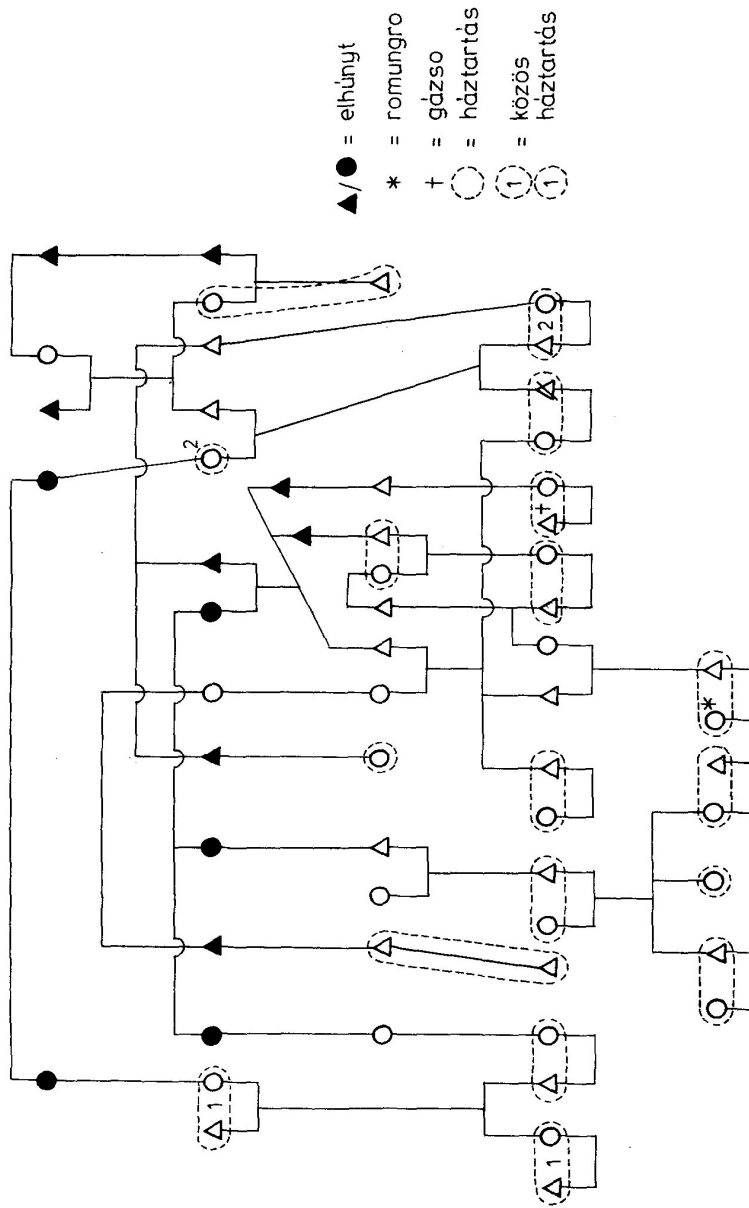
A középső tömböt teljes egészében magyar családok lakják, amelyek láthatóan abban versenyeznek egymással, kinek van a legaggresszívebb kutyája. Az állatokat a házak előtt sorakozó kutyaólakban tartják, de a kutyák inkább látványosságok, semmint házőrzők, mert erősen meg vannak kötve, így az elhaladás

mellettük inkább kellemetlen, mint veszélyes. A magyarok egy része jó kapcsolatot tart a romákkal, kisebb szívességeket tesznek egymásnak, például vigyáznak a gyerekekre, mialatt az anya az üzletbe megy. Különösen néhány egyedülálló *romnyi* tereferél szívesen magyar szomszédjával. Más magyarok „szolgáltatokat” tesznek a romáknak, például ha kell, kölcsönt adnak italra. Az állami üzlet a telepen nem árul hitelbe, nagy tábla hirdeti: „Ne kérj hitelbe! Bennünket is az állam fizet!” Ezt két asszony vezeti, akik tréfálkozó viszonyban vannak a cigányokkal, és akik a rendkívül nehéz körülmények között is szép sikereket értek el.

Ha olyan szörnyű az élet a *Gödörben*, miért laknak itt a cigányok? A válasz: pusztán kényszerűségből. A telep és a hasonló barakkok gazdaságilag sikeres lakói már elköltözésüket készítik elő, míg azok, akik ide vannak láncolva, gyakran panaszkodnak amiatt, hogy falusi, például ürömfői rokonaik tanácsai kölcsönt kaptak emeletes házak építésére, miközben a harangosi tanács nem hajlandó ugyanilyen módon segíteni az itteni cigányokat. Néhányuk számára azonban a *Gödör* másfajta problémáikra is kínál megoldást, mint hogy egyszerűen tető legyen a fejük fölött.

Cserbo lánya két gyermekével lakik egy lakásban. 11 évvel ezelőtt szüleivel együtt költözött a *Gödörbe*, miután *párizsi* házuk összedőlt a fejük fölött. Amikor férjhez ment, megkapta ezt a lakást, férjét két évvel ezelőtt kidobta. A konyhának, annak a helyiségnek, ahol a cigányok mindig tartózkodnak, szemmagasságban vannak az ablakai. A helyiség nyomorúságos börtöncella benyomását kelti, de száraz. Bár az asszony szegény, a belső szobát asztallal, faltól falig érő szekrényssal és színes poszterekkel rendezte be. Nosztalgiával emlékszik vissza a *Párizs*on töltött időre, de azt állítja, hogy soha nem menne vissza. Harminc méterre lakik az anyja, aki vigyáz a gyerekekre, amíg ő a faüzemben dolgozik. Jobban szeretne egy műszakban dolgozni, de a városban asszonyok számára nincs ilyen lehetőség, ezért nem hagyja ott jelenlegi állását. Arra lehet még reménye, hogy lakótelepre költözik, de ott meg nem lenne segítség a gyerekekhez, és különben is úgy véli, nem utalnának ki neki lakást. Mint szinte mindenki, aki a *Gödörben* lakik, így kezdi a hely bemutatását: „Azt mondják, ez valamikor gettó volt. A zsidók laktak itt.” (*Phenen, te gettovo szasz varekana. Le bibolde besenasz kathe.*)

Cserbo lányának esete nem számít kivételnek a *Gödörben* (l. 2. ábra), ahol a 23 roma háztartás közül hatban a család legidősebb tagja utolsó férjétől válás, börtön vagy haláleset következtében külön, gyermekeivel együtt élő asszony. Négy közülük fiatal anya, egy nagymama, aki egyik fiával és annak családjával, egy anya pedig elvált fiával lakik. Van egy férfi is, aki egyik fiával él, többi gyermeke közül egyik az anyjával lakik, másik pedig (egy fiú) börtönben ül. Van négy nagyszülőpár is, akik gyermekeikkel és unokáikkal laknak egy fedél alatt. Két másik *romnyi*nak nincs gyereke, és most egyedül élnek. A többiek önálló házaspárok gyermekekkel. Egyikükben az apa magyar, egy másikban pedig az anya *romungro*. A maradék házaspár közül négy nemrégén házasodott össze, húsz év alattiak, vagy nem sokkal afölöttiek, és túl szegények ahhoz, hogy saját lakást vásároljanak. A gyerekekkel régóta ott lakó négy roma párból kettő éppen elcserélni készült *gödörbéli* lakását egy igazi lakótelepire. A fennmaradó

2. ábra: Néhány házartás rokonsági kapcsolatai a Gődörben

két házaspár esetében valamelyik fél szülei is itt laknak, ők ezért nem akarnak elmenni.

Az egyik különbség a *Gödör* és a *Párizs* háztartásai között a férj nélküli asszonyok és a szüleiktől távol lakó fiatal házaspárok nagy száma. Részben abban rejlik mindkét jegynek magyarázata, hogy ezeknek a családoknak nincs anyagi alapjuk ahhoz, hogy házat vegyenek, néhányuknak pedig nincs munkaviszonyuk, hogy jobb lakótelepre költözhesse nek. Van ezen kívül még más ok is. Az egyedülálló asszonyra a környezet nyomást gyakorol, hogy vagy szüleivel, vagy (ha férje börtönben van) anyósával és apósával lakjon. Ha egy *romnyi* korábban hozzászokott az önálló háztartás szabadságához, s ezért nem szívesen költözne oda, kizárólag a *Gödörben* van lehetősége arra, hogy önálló lakása legyen. Egy asszony például lakhatna saját szüleivel a *Párizson*, de ez férje szüleivel szembeni elutasításnak tűnne (a férj anyja egy másik fiával lakik a *Gödörben*). Emellett közelebb kerülne egy férfihoz, akiről azt mondják, „kedvelte” ezt az asszonyt. Ez pedig felszítaná börtönben lévő férje féltékenységét.

Fiatal házaspárok ugyancsak gyakran költöznek a *Gödörbe* azért, hogy elkerüljék rokonságuk bármely fele iránti lakóhelyi elkötelezettségüket. Egy házaspár másfél évig a lány szüleinél lakott a *Párizson*, és a család alacsony presztízse miatt nem lett volna könnyű számukra a fiúnak a szomszédban lakó szüleikhez költözni. A helyzet kellemetlen volt a fiú számára, mert azt a benyomást keltette, mintha apósa uralma alatt állna. Ezért egy *gödörbeli* lakás elfoglalása jelentette a kiutat. Egy másik fiúnak *romungro* feleségével nem volt más lehetősége, mint hogy itt éljen, mert szülei hevesen tiltakoztak párválasztása ellen.

Mindemellett érvényes, hogy ezek az emberek mindannyian elmennének innen, ha valami jobb megoldást találnának. Azért maradnak, mert nem tudnak elköltözni, és nem hajlandók úgy élni, mint Zsunga a maga *párizsi* putrijában. Zsunga minden további nélkül kaphatna tanácsi lakást, legalábbis a *Gödörben*, de ő és felesége azt mondják, inkább a *Párizson* maradnak. Zsunga döntése – amelyet mindenki, akit megérintett a modern komfort kínálta kényelem, furcsálkodva fogad – kivételes, és ilyen értelemben nem jellemző. Tökéletesen jellemző viszont, hogy a szegényebb cigányoknak az övével megegyező lehetőségek közül kell választaniuk: vagy putriban laknak, vagy barakkszerű épületben. Csak a gazdagabbaknak vannak más lehetőségeik. Számomra ez az alapvető elidegenedés magyarázza meg azt a problémát, amelyről a tanácsi tisztviselők panaszkodnak, hogy ugyanis nem képesek a romáktól beszédni a bérleti díjkat.

Ha megnézzük a néhány családra vonatkozó rokonsági táblázatot (2. ábra), láthatjuk, hogy ez nem sokat árul el a *Gödör* jellegéről. Valamilyen módon minden roma rokona a többinek, de világosan látszik, hogy az a közösségi szellem, ami a *Párizson* létezik, itt nem található meg. Az A háztartás teljesen független az összes többitől, mivel ők ezt a helyet csak ugródeszkanak tekintették ahhoz, hogy valahol máshol tanácsi lakást kapjanak. Ez sikerült is nekik, és most a pénzen, amelyet a tanácsi lakás visszaadásáért kaptak, vettek egy házat a *Krakkón*. A B családnak nagyon kevés köze van a C-hez, mindkettőnek a D-hez. A legalább 12 itteni *romungro* család néhány tagja közeli kapcsolatban áll egy-két roma háztartással, de egészében véve külön életet élnek. Ezért itt sokkal széttöredezetten csoportot találunk, mint a *Párizson*. Ez megmutatkozik a napi tevékenységek ciklusában csakúgy, mint a formális gyűléseken. Az ezeken

részt vevő férfiak nem tudják az ott élőket a *párizsi*hoz hasonló közösséggé formálni. Az erkölcsi normáknak a *Párizsra* olyannyira nem jellemző hiányát jól illusztrálja a következő incidens, amelyet Szegő Judit figyelt meg és jegyzett le:

Április, vasárnap kora délután az Új Telepen. C és bátyja Z verekszenek. Az utóbbi ellopott 1000 Ft-ot C-től, és elitta. C kétségbeesésében kihívta a rendőröket, akik most ott állnak a házak előtti szabad térségben. Nagy ordítózás, veszekedés, kaotikus zaj. Kicsit távolabb a többi lakó egy csoportja báméskodik. A fiúk anyja sírva ül egy kövön. Az imént azt állította, hogy ő maga vette el a pénzt. Most C kifakad, ránéz az anyjára: „Dögöljetek meg mind!” Z ráteszi a kezét a rendőrautó ajtajára, s gorombán odafordulva a rendőrhöz gúnyosan kérdezi: „Beszálljak? Oké, elvihetnek.” A rendőr előrelép, és rákiabál a ház felé hátráló Z-re: „Ne törődj a fejjeddel (?), gyere ide, te szemét! Nyomás az autóba!” Z: „Azt mondtátok, kurva az anyám?” Rendőr: „Ki mondta ezt, te állat!” Fenyegetően Z felé indul. Z: „83-ban is jöttem értem, hatan voltak. Laposra vertem mind a hatot”. Rendőr: „Ne izgulj. Én egyedül is elbánok veled, ha muszáj. A gumibottal verlek moslékká, csak gyere ide.” Szünet. „Csak anyád miatt nem viszlek be. Köszönd meg neki, te szemét!” Ezzel beül az autóba, s hátrafelé megpróbál kihajtani a sárból. Z megkönnyebbülve előjön az ajtó mögül, odamegy az autó elejéhez, s bátran vezényel: „Curükk! Curükk!” A rendőr nem vesz tudomást róla. Egy ott álló cigány asszony megjegyzi: „A saját bátyja volt. Ilyet nem szabadna csinálni, feladni a saját bátyádat!” Egy magyar asszony hozzátette: „Csak néhány hete szabadult. Nem telik el sok idő, míg megint visszamegy. Utoljára olyan csúnyán megverte a feleségét... Innentől odáig rugdosta.”

A szomszédos blokkban egy egyedülálló magyar férfi tegnap vagy ma meghalt a saját lakásában. A rendőr kiszáll a kocsiából, és betöri az ajtót. A test érezhetően bűzlik. Még mindig az ágyban fekszik. Semmi jel arra, hogy bárki jönne és elvinné.

Ezek az események szélsőségesek, de a cigányok ezt a nyomasztó, gettószerű létet társítják a barakktelepekhez. Ellenpólusként álljon itt egy a *Párizson* elhunyt egyedülálló férfi halálesete által kiváltott reakció, akinek sem ott, sem egész Harangoson nem volt „vér”-rokona. Szegény ember volt, akit betegsége miatt néhány évvel azelőtt leszázalékoltak, és ez alatt az idő alatt a helyi gyárban dolgozó felesége teremtette elő a család rendszeres jövedelmét, mialatt ő – néhány fia közreműködésével – alkalmi ócskavas-kereskedésbe fogott. Röviddel azután, hogy elhagytuk Harangost, az illető meghalt. A családnak nem volt pénze rá, hogy fizesse az éjszakánkénti virrasztást (ami többszöröse lett volna a feleség havi fizetésének) és a temetést. A *párizsi* romák minden egyes háztartásból pénzt gyűjtöttek, és közösen temették el „testvérüket” (*amaro phral*).

> *Kontinuitás*

Annak ellenére, hogy az élet minősége a szerves fejlődésű *Párizson* és a hivatalosan telepített *Gödörben* észrevehetően különbözik, mindkét helyen feltűnő és lényeges vonások kontinuitása figyelhető meg a romák életében. Leg-

többjükről később részletesebben beszélek, itt csak az otthoni élet napi ritmusáról szólnék néhány szót.

Szinte valamennyi házimunka, a gyermekgondozástól kezdve a főzésen és mosáson keresztül a ház évenkénti kifestéséig a nők feladata. Mielőtt az asszony munkahelyére indul, vagy miután ottani munkáját befejezte, élelmiszert kell vásárolnia a piacon (jó félóra járásra a lakástól), ki kell takarítania, meg kell főznie a családnak, és mind eközben fél szemét a gyerekeken kell tartania. Lányai, menyei vagy húgai esetleg segítenek neki – a lánytestvérek gyakran egymás között osztják be, ki mikor járjon anyjukhoz házimunkát végezni –, de a férfiakat soha nem kéri ilyenfajta segítségre. A *párizsi* asszonyoktól mind emellett még azt is elvárják, hogy ők lássák el a disznókat is.

A házimunka mennyiségét nem szabad alábecsülni. Bangi három unokájával (egyik lányának első házasságából származó gyerekeivel), felnőtt lányával, annak férjével és gyermekével lakik együtt. Bangi maga nincs otthon: egész nap guberál. Lánya, Minyu és legidősebb leányunokája, Csoli többnyire otthon vigyáznak a csecsemőre, és az idő egy részében Csoli csecsemő féltestvére is. Minyu általában főz, ellátja az állatokat az udvaron: meg kell etetni a csirkéket és a disznókat, hetente egyszer vagy kétszer pedig ki kell takarítania a disznóólat is. Neki kell rendben tartania az egész házat. Ez nagyobb munka, mint ahogy elsőre gondolnánk, mivel a gyerekeknek ritkán tiltanak meg bármilyen játékot, és ez nagy felfordulással jár. A felnőttek pedig a csontokat vagy az örökösen rágcsált szotyola héját köpködik a földre, mintha csak szándékosan nem vennének tudomást róla, micsoda erőfeszítést igényel a felfordulás utáni takarítás. Mindezek után jön a vásárlás. Az egyik lánynak naponta kétszer meg kell töltenie vízzel néhány nagy műanyag kannát, amelyeket targoncával visz el az egy kilométernyire fekvő földdarabkán kikötött tehénekhez. Mind eközben Minyunak időnként meg kell szoptatnia kisbabáját is, meg kell győződnie arról, nem hagyta-e egyedül, eleget gyakorolja-e a felállást stb.

Csoli még inkább megosztja magát anyja és nagyszülei háztartása között. Mindkettőjüknek segít. Munkanapja belenyúlhat az estébe, amikor a nap végén részt vesz a tehének fejésében. Miután este még egyszer felsöpört, reggelig pihenhet, feltéve, ha az éjszaka közepén nem hívják tehenet fejni, hogy friss tejet adjon öccseinek, akik, ha anyatej nincs, tehéntejet kapnak. Nem minden lány olyan önfeláldozó, mint Csoli. Néhányan csak lófrálnak a *Gödörben*, ahol egy nővérük lakik, de rájuk hamarosan rányomják a lustaság bélyegét, és sok roma nem szívesen fogad el menyének (*bóri*) ilyen lányt.

Ha a lányból meny lesz, az anyós és após házában még erősebb a munka kényszere, mint otthon. Előfordul, hogy a többiek előtt kell felkelnie, és munkáját akkor fejezi be, amikor férje szülei már a televíziót nézik. Ha vendégek érkeznek, azonnal fel kell pattannia, hogy kiszolgálja őket, egész idő alatt leginkább állva. Ha anyósával a városba megy, ő cipeli a legnehezebb csomagot, és az utcán anyósa mögött megy, ugyanúgy, ahogyan a *romnyi* követi a férjét. Az általam ismert egyik *bóri* két hónapig bírta ezt a kimerítő életet, azután rábeszélte a férjét, hogy menjenek vissza az ő szüleihez.

A házimunka mellett sok asszonnak még ott van a disznók ellátása, hizlalása is. A *Párizson* 1985-ben a 28 háztartás közül 21-ben tartottak disznót. Néhány család csak egynéhányat, mások egyszerre akár tíznél többet is neveltek. A *Gö-*

dörből is tartott disznót néhány asszony, valamelyik másik telepen élő rokonai óljában helyezve el őket. A *romnyi* munkájának legnagyobb részét a disznók állandó táplálásához szükséges kenyér előteremtése teszi ki, ezt a harangosi magyar házak és telepek szemetes kukáiból gyűjtögetik össze. Ha a disznókat vásárolt takarmányon tartják, az csak kis haszonnal jár, és csak akkor éri meg, ha egy időben több disznót is hizlalnak. A romáknak nincsenek ehhez elegendő anyagi forrásaik. Megoldásuk, amely a magyar családok nagy mennyiségű, naponta kidobált kenyérére épít, visszafogja ugyan a disznók gyarapodását, ugyanakkor csökkenti a költségeket is.²

A *romnyi* – többnyire más *romnyik* társaságában – reggelenként vagy esténként „kukázik”. A hatóságok változó módon viszonyulnak ehhez a tevékenységhez. Néhány asszonyt időnként megbírságnak, mondván, hogy veszélyeztetik a közegészséget (minthogy szétszórják a szemetet maguk után), máskor békén hagyják őket. A *romnyik* maguk általában szörnyen szégyellik ezt a tevékenységüket. Ismertem egy asszonyt, aki a gyes után úgy érezte, nem képes visszamenni régi munkahelyére, mert magyar főnöke látta „kukázni”, és odaszólt neki: „szóval már ide jutottál”.

Az idősebb asszonyoknak nem is kellene mindezt végigcsinálniuk, mert unokáik gyakran ellátják őket, de nagyobb hányaduk mégis élete végéig folytatja ezt. Ismertem például néhány, hatvanas éveiben járó nagymamát, aki 1985-ben még mindig egész télen „kukázott”.

A férfiak tevékenysége a telepen egészen más jellegű. Bár legtöbbször naponta dolgozni jár, délután (vagy ha éjszakai műszakban dolgoznak, délelőtt) a takarmányt vagy az eladó állatokat vizsgálgatják, rokonaikat látogatják, vagy kint ülnek valamelyik árok szélén, és csevegnek az arra járókkal. Gyakran azon kaptam magam, hogy puritán módra csodálkozom: hogyan tud egy ember ennyi időt önfeledten eltölteni anélkül, hogy bármilyen „hasznos” tevékenységet folytatna.

Péntek reggel a férfi, ha éppen nem dolgozik, mindig kimegy a piacra, barátaival évődik, paraszt ismerőseivel találkozik, lehetséges üzletekről tájékozódik, és megtudakolja a lottó délelőtt közzétett heti nyerőszámait, hiszen a nyereség minden roma álma. Ezalatt felesége bevásárol, megköti a saját üzleteit az ismerős parasztasszonyokkal, s rokonaival és barátaival beszélget, amint azok is bevásárolnak. Hétvégeken úgy egy órával alkonyat előtt a férfiak csoportokba verődnek a házaik közelében lévő árkok mellett, és beszélgetnek. Néhány asszony pár méterrel távolabb ülve varr, vigyáz a gyerekekre, vagy szót vált. A férfiak azonban mindig többségben vannak, és hosszabb ideig is maradnak. Amikor besötétedik, mindenki hazamegy, tv-t néz, vagy hétfőnként – amikor a magyar televízióban nincs adás – elmegy a városi moziba. A 14 hónap alatt, amelyet a *Párizson* töltöttünk, egyetlen cigányasszony sem volt moziban. Azt mondják, nem lenne értelme, úgymint elaludnának. A fizetésnapot követően a férfiak elmennek meglátogatni az ország különböző részein, falvakban lakó rokonaikat, hogy

2 Egy fiatal villanyszerelő barátom 1985-ben kezdett disznót tartani, és egyszerre tizenötöt vett. Üzletben vásárolt takarmánnyal etette őket öt hónapon át, és így disznónként 300 Ft haszna volt. Ez jelentéktelen összeg, különösen, ha meggondoljuk, feleségének otthon kellett maradnia, hogy vigyázzon az állatokra, és néhány óránál hosszabb időre egyikük sem hagyhatta el a házat, amíg állataik voltak.

beszélgessenek, tervezzenek, veszekedjenek velük. Csak különleges alkalmakkor, például újévkor viszik magukkal feleségeiket is.

> A vásárváros

Hogy a harangosi cigányok jobban élnek sok magyarországi cigánynál, jó részt környezetüknek köszönhető. Harangos régóta virágzó város, a középkortól kezdve ad helyet napi és nagy havi vásároknak. A piactér Harangos központjában található és táplálta a körülötte kiépült várost. Bár a piac a magyar parasztságot szolgálta ki, a vidéki Magyarországon a kereskedelem idegenek kezében volt, és a keresztény falvakban a kereskedő idegennek számított (Ortutay, 1979: 316.). A külföldi kereskedők jelenléte, minden megszorítás ellenére, a 17. századtól állandósult Harangoson (Dankó, 1974: 292), s 1707-től önálló görög *kompania* működött a városban (Dankó, 1974: 294). 1944-es megsemmisítéséig jelentős zsidó közösség is élt itt.

A város számottevő gazdagsága alig apadt azáltal, hogy vásárváros szerepe idővel megszűnt, és hogy ma már csak a helyi zöldségpiacnak és havonta egyszer kisebb disznóvásárnak ad otthont. Mindez annak a jele, hogy a városiak sikeresen illeszkedtek be az új, személytelen nemzetgazdaságba, és nem marginalizálódásuknak.

Harangos két irányban terjeszkedett és gyarapodott. Az iparosodott Észak és a földművelő Dél találkozásánál fekszik, a fővárosból, Pestről Debrecenbe, Erdély, a Balkán és a Kelet kapujába vezető út mentén. Északról érkezett a fa, a takácsok szötte lenvászon, a vaseszközök, a bőr és az üveg. Az iparosok munkáinak ellenértékeként gabona és liszt áramlott északra. Keletről, egészen Erdélyből hosszú úton, lábon hajtották a marhát az európai fővárosok húspiacaira. A marhakereskedők szállították visszafelé a bőrt, a fát és a bort (Dankó, 1974: 292). Ebből a keresztül-kasul hömpölygő kereskedelemből a harangosi kereskedők fölötték le a haszon egy részét, amely aztán részben tovább csurgott a jól menő helybéli iparosokhoz (Dankó, 1974: 297). 1906-ban a 20000 főnyi lakosságból 619 iparos, 325 „segéd” és 286 tanonc volt (Gál, 1984: 340).

A város gyarapodását elősegítette a híres bortermelő vidékhez való közelsége is. A környező hegyek déli lejtőin jelentős szőlőművelés folyt. Egészen az 1940-es évekig és több tekintetben még azután is az alkohol volt a város legfontosabb terméke. Az egyedüli „ipart” a szeszfőzde jelentette (Gál, 1984: 338). Ezenkívül a vágóhíd volt az egyetlen, jelentős számú munkaerőt foglalkoztató üzem (Gál, 1984: 335).

Büszke bortermelőivel és önálló iparosaival Harangos nem az a város volt, ahol a háború utáni években a baloldali pártok komoly bázisra találtak volna. Az 1949 után hatalomra került rendszer az egész országot átfogó terv részeként egyik első feladatának tekintette Harangos (és a hasonló típusú helyek) iparosítását, hogy az új rezsim számára megteremtse a proletariátust, kollektivizálja a vidéket a városok körül és megtörje a falusi Magyarország magántulajdonos gerincét (Gál, 1984: 338). Államosították a húsipart, de ami fontosabb: ekkor hozták létre a legjelentősebb mai gyárat. Itt az ipar számára az egyetlen járható utat a helyi bortermelés igényeit kielégítő termékek előállítására jelenthette, ezért

a „Gépjavitó és Szerelő Vas- és Fémipari Tömegcikkgyártó Kisipari Termelőszövetkezet” erre szakosodott: vasöntődéje, a bor tárolására szolgáló hatalmas fahordók készítésének helyi hagyományát átvéve, kádakat gyártott a lepárlókészülékekhez (Dankó, 1974: 297). A legnagyobb „politikai” beavatkozás azonban egy nehézipari üzemegység felállítása volt a városban, ami egyúttal annak eredeti helyéről, Diósgyőrből történő áttelepítését is jelentette (Gál, 1984: 338). Néhány évvel később egy parkettagyár létrehozásával tovább nőtt a helyi bér munka iránti igény.

Harangoson kezdetben elsősorban a helyi is a környékről a városba ingázó parasztság szolgáltatta az ipari munkaerőt. (Gál, 1984: 338). A harangosi parasztok ellenállásáról ebben az időben – mintegy mellékesen – Gál is megjegyzést tesz. Szerinte 1954-ben az acélgyár termelésének visszaesését az okozta, hogy a városban nem voltak támogatói: „a munkások nagy része még nem dolgozott gyárban, nem volt hozzá szokva a munkafegyelemhez, a kötöttségekhez, s a hanyag szerszámkezelésből adódó géptörések is jelentős károkat okoztak” (1984: 338). Az 1960-as évek elejére azonban valamennyi környékbeli faluban befejezett tényé vált a kollektivizálás, az öreg szőlők nagy részét is kivágták, így a régi életbe kapaszkodó paraszti ellenállás lehetséges gyökerei is elsorvadtak.

Az ipar túlsúlya és a lakótelepekkel, bevásárló központokkal, önkiszolgáló éttermekkel ellátott városi proletariátus létrejötte ellenére a város és vidék közti határvonalak még mindig kevésbé élesek, mint egy angol városban.³ Sok Harangos környéki faluban a népesség lassan előregszik, mivel egyre több fiatal vállal munkát és telepszik le a városban. Ők azonban nem szakítják meg teljesen kapcsolataikat a vidékkel, amely az egyébként drága javakkal és szolgáltatásokkal ellátja őket. Mindemellert a magángazdaságban megtermelt mezőgazdasági termékek eladása révén külön jövedelemhez is jutnak. A falvakban – mint Magyarországon mindenütt – a termelőszövetkezeti termelés mellett magángazdálkodás is folyik. Szemben az egyre jobban gépesített termelőszövetkezetekkel, a háztáji földeken a munkát egy, legfeljebb két lóval a családtagok maguk végzik (Swain, 1985: 62–64), és az éves munkacsúcsok idején besegítve a családtagok egyúttal ápolják is a kapcsolatot vidéki rokonaikkal. A Harangos környéki bortermelő falvak pompás házai az ország délkeleti részén található paprikatermelők épületeivel versengenek, s ez a gazdagság a városban is érezteti hatását.

Az évtizedekkel ezelőtt elsorvadt, északra vezető régi kereskedelmi útvonal szerepét a turistaipar vette át. Harangos az Északi-középhegység kapujaként télen és nyáron egyaránt nagyszámú turistát vonz. Még egy Konsumex üzlet is akad itt számukra, ahol kizárólag a nyugatiak vásárolhatnak, „kemény” valutáért. A városiak büszkéek régi és híres múltjukra és arra, hogy a világ minden részéből jönnek hozzájuk a külföldiek. Az emberek öntudatosan beszélnek Magyarországról. A „szocializmus” nem olyan teherként többé, mint volt, sok ember megbékélt a hivatalos szervekkel. A városközpontban évről évre új, monumentális, nemegyszer valósággal palotaszerű házak épülnek. Közülük a leglátványosabb – egy extravagáns olasz stílust utánzó – éppen terepmunkám alatt épült a városi

3 Ez nemcsak Harangosra jellemző. Hollós és Maday egész Magyarországon általánosnak írja ezt le (1983: 17–19).

rendőrség tőszomszédságában annak bizonyítékaként, hogy akármit is jelenthetett a szocializmus az 1950-es években, a mai Magyarországon már kevés akadály van a vagyoni felhalmozásának.

> *Cigányok és magyarok*

Ebben a gazdag és virágzó tájban egyetlen szeplő bántja a szemet, és ez úgy látszik, hogy mindent tönkre is tesz: a város körül lebzselő koszos cigányok látványa, amely a „kifinomult” magyar érzékenységet sérti.

A régi típusú magyar faluból többnyire egyszerűen kirekesztették a cigányokat. Fél és Hofer egy Harangoshoz igen közel fekvő falut leírva azt mondják, hogy az átányi parasztok szerint a cigányok – bár 1740 óta Átány közelében élnek – „nem magyarok” (1969: 239), és „mivel az átányi cigányok dögevők”, mindig is távol tartották őket a településtől. A cigányok persze nap mint nap bejöttek a faluba, hogy olyan kevéssé megbecsült tevékenységet végezzenek, mint a vályogvetés, az épületek bevakolása, s más „hagyományosan cigány munkák” (1969: 247). Ezek sorába odatartozott – ahogyan nekünk elmondták – a szemét elhordása is. Feltehetőleg a disznóólak kitakarítását, és más olyan munkákat, amelyeket a parasztok nem szívesen végeztek, szintén a cigányokra bíztak.⁴ „Mínhogy egy cigány rendszerint több házat látogat meg, így az a benyomás róluk, hogy egész nap az utcán kéregetnek. Bemennek az udvarokra, de a házakba nem engedik be őket... A férfiaknak nincs helyük a kocsmában, gyermekeiknek pedig az iskolában” (1969: 247).

Egy 23 évvel ezelőtti tanácsi jelentésből pontosabb képet kaphatunk a ma is élő közkeletű képzetekről. Ez – minden bizonyíték nélkül – azt állítja, hogy a város cigányainak többsége „bevándorolt család”. „Ezeknek (a cigányoknak), akik fel-alá kóborolnak, és bizonytalan forrásból élnek, sok gyerekük van, és a semmittevést a cigányélet szép erényének tartják... Állítólagos „jogaik” megszerzése közben tiszteletlenül és agresszíven viselkednek: segítséget követelnek gyermekeik számára, ... putrijuk átépítéséhez. Ezért folyamatos harcban élünk velük”.⁵ A gyerekek „elfoglalják” a város főterét, és alamiznáért könyörögve ott lődörögnek.

Egy négy évvel későbbi jelentéshez (1968) a városi főorvos aláírásával függelék is csatoltak. Eszerint „a cigánytelepeken a légkör folyamatosan feszültnek nevezhető”. Más családok támogatásának kötelezettsége nem teszi lehetővé, hogy a cigány családok saját lakáshoz jussanak. Nincsenek vécéik, és azt az egyet, amelyet a tanács épített, maguk rombolták le. Csekély jövedelmük következtében a cigányokat bármiféle vétségért csak börtönbüntetéssel lehet sújtani. Amikor a bűnösök kiszabadulnak, „jogaikat ismerve” jönnek és követelik a priuszosok számára kijáró szociális segílyt, amelyet cigány rokonaikkal nagy

4 Bizonyára Magyarországon sok helyütt hasonló a helyzet vidéken is. (Havas szóbeli közlése; l. még a „Kovbojok” című dokumentumfilm részleteit a dél-magyarországi parasztok szegénységéről.)

5 A stencilezett tanácsi jelentések oldalai nincsenek számozva. A tanácsi jelentésekből vett idézeteket a fordítók angolból fordították magyarra, így nem egyeznek meg szó szerint az eredeti szöveggel (a szerk.)

ünneplés közepette elisznak. A telepek az egész országban „a fertőzés gócai, egyszermind a bűnözés melegágyai”.⁶ A szerző végezetül kijelenti, hogy a Belügyminisztériumnak (ami ebben az esetben a rendőrséget jelenti) a cigányokkal kapcsolatban nagyobb intézkedési jogkört kellene kapnia.

E korai beszámolóok ugyan nem mindenben tükrözik a mai tanácsi tisztviselők hivatalos véleményét – akik közül néhányan tiltakoznának ezeknek az írásoknak az ellenséges hangvétele ellen –, mégiscsak olyan álláspontokat fejeznek ki, amelyek Harangoson és másutt is még mindig tartják magukat. A harangosi magyarokkal folytatott beszélgetéseim során időről időre feltűnt a munkakerülő cigányság képe. Úgy látszik, ez egyben a különbségtétel lényege is, ugyanis a magyarok elsősorban ebben a tekintetben különítik el magukat a cigányoktól. Ennek alapja a cigányok különböző csoportjainak a „munkához” való feltételezett viszonya, erre hivatkozva határozza meg őket a legtöbb magyar, akivel találkoztam.⁷

Ebben az osztályozásban a *zenész cigányok* – a cigányság „arisztokráciája” – különleges helyet foglalnak el. Látványos gazdagságukról minden irigység nélkül beszélnek. A *zenész cigányok* a *magyar cigányok* közé tartoznak, akik civilizáltabbak, mert jobban „asszimilálódtak” a többi cigánynál. A legalacsonyabb kategória, az *oláh cigányok* kapcsán mindenki egyetért abban, hogy ők „a legrosszabbak között is a legrosszabbak”.⁸

Az egyes cigányokat szintén a munkához való viszonyuk alapján határozzák meg. Így néhány gazdag cigányt, akikről a magyarok úgy tartották, hogy nem dolgoznak, csak egész nap csellengenek és páváskodnak az utcán, különösen lenéztek. Egy elszegényedett öregembert viszont, aki valaha kolompárként dolgozott, inkább sajnáltak. Egy kis alamizsnáért szívesen tett kisebb szolgálatokat egykori klienseinek, és ez volt az, ami kivívta megbecsülésüket.

A lustaságnak a cigányokhoz kapcsolt fogalma egyszermind azzal a hittel is társul, hogy megrögzött költekezők, és képtelenek élére rakni a garast. A városi tisztviselők és más harangosiak közös beszélgetéseink során gyakran hangoztatták, hogy a cigányok balgasága különönc öltözködésükben is megnyilvánul. A cigányok tékozlásáról és vagyonuk fitogtatása iránti hajlamáról a magyarok azt tartják, hogy ezeket az életben fontos, „praktikus” dolgok rovására teszik.

Az ilyen életmóddal, mint mondják, elkerülhetetlenül együtt jár a becstelenség, különösen a tolvajlás. Máskülönben – kérdezték– hogyan boldogulnának a cigányok? Valamennyi magyarnak, akivel találkoztam, volt egy története a

6 Az 1965-ös jelentéshez tűzött kommentár, miszerint „a rossz feltételek ellenére a fertőző betegségek nem gyakoribbak, mint a város más részein” arra utal, hogy az orvos álláspontja inkább előítéletein, mint tényleges vizsgálatokon alapult.

7 Arról, aki könnyű munkát nehezen végez, azt mondják „*hevíl, mint a cigány az aludtjától*”. Egy másik szólás azokat az embereket gúnyolja, akik sokat beszélnek, de keveset tesznek: „*győzi szóval, mint a cigány fütyél*”.

8 A harangosi magyaroktól alkalomszerűen gyűjtött információimról úgy látszik, hogy általánosan is igazolhatók. Ezt bizonyítja Pogány és Bán (1957) írása. Az ország különböző részein élő magyaroknak a cigányokat besoroló más-más osztályozásait bemutatva megjegyzi, hogy ott, ahol az „oláh” a „nem dolgozó cigányt” jelenti, a „magyar” a „dolgozót”, de ott ahol az „oláh cigány” jelenti a dolgozót, más terminust használnak a „nem dolgozóra” (1957: 6). Lényeges tehát, hogy ezekben a besorolásokban kulcsfontosságú a paraszti „munkaerkölcs”-höz viszonyítva kialakított benyomás. L még pl. Bencsik (1984) írását a beás cigányokkal szembeni viselkedésről.

cigányok enyves kezéről, sőt egész családokat is úgy emlegettek, mint akik rendszeres piaci zsebtolvajlásból élnek.

A következő történet erről a magyar sajtóban nem túl gyakran felemlített szemléletről tanúskodik, és azt bizonyítja, hogy még amikor a romák mindent megpróbálnak, akkor is ellenük fordulnak az előítéletek. Thulo rábeszélte egy üvegest, hogy jöjjön ki a *Párizsra*, és üvegezze be újonnan kifestett konyháját. A munka vége felé az üveges, aki végig ideges volt, noha nem ellenséges, felfedezte, hogy egyik szerszáma hiányzik. Azonnal valamelyik cigánygyereket kezdte vádolni, és zsörtölődött, hogy nem kellett volna kijönnie a *Párizsra*, előre tudta, hogy ez fog történni, miért is engedett Thulo rábeszélésének, és így tovább. Thulo tiltakozott: az ő családjából senki nem tesz ilyet; de az üveges és segédje egyre inkább belelovalták magukat — míg meg nem találták a szerszámot tulajdon kocsijukban egy takaró alatt.

A magyarok romákkal kapcsolatos előítéletei különösen élesen mutatkoznak meg a cigány asszonyokról alkotott véleményükben. Okely is ír erről az angolok és cigányok vonatkozásában, és nagyon hasonló minta tapasztalható Magyarországon is, ahol a cigány nőkről szintén azt tartják, hogy „szexuális értelemben könnyen megkaphatóak, és válogatás nélkül osztogatják kegyeiket” (Okely, 1983: 201).⁹ A cigány asszonyok szélsőséges alárendeltsége és az a tény, hogy a cigány nőktől éppen azt várják el, ne hogy kifejezésre juttassák szexuális vágyaikat nyilvánosság előtt, aligha illik össze ezzel az „egzotikus” képzetrel. A hiszékeny magyar szem számára a lányok fiatalkori házasságának, a cigányok körében gyakori válások és a családok nagy mérete, a *romnyik* ellenőrizhetetlen és abnormális szexualitásának jelei.¹⁰

Van egy olyan, amúgy általában kifejezett idea is, hogy a cigányoknak nincs igazán saját kultúrájuk. Erre utalnak a magyarok elképzelései is a cigány nyelvről. A cigány nyelvet inkább némi szlenggel megtűzdelt magyarnak tekintik, semmint önálló nyelvnek. Ezt a lekicsinylő álláspontot a cigány nyelvvvel foglalkozó tudós tekintélyek is megerősítették a legutóbbi időkig.

Érdekes módon a „szabad cigány élet” romantikus gondolatát ritkán hallottam említeni, és a harangosi magyarok között csak egyetlen pozitív cigányképet sikerült felfedeznem: a zenész cigányét. „Úgy ismeri, mint a cigány a hegedűjét”, mondták arra, aki valamit betéve tudott. Büszkén sorolták a harangosi cigányokat, akik hegedűjükkal vették ki részüket a magyar történelem fontos eseményeiből, közöttük az a cigány is, aki 1815-ben Metternichnek segített eltölteni estéit, amikor Európa térképének újrarajzolásával foglalkozott. Különös módon az oláh-cigányoknak, akik között éltem, nem voltak a hangszeres zenével vagy a kávéházi muzsikálással kapcsolatos hagyományaik.

Az ország más részeit bemutató etnográfiai leírások azt igazolják, hogy a harangosi megfigyeléseim nem egyedülállóak (Bell, 1983; Szent-Györgyi, 1983). Szent-Györgyi azt írja „A *cigány* szóból alkotott jelzőket gyakran használják a

9 Még Dománt is, aki állatorvosként évekig dolgozott a cigányok között, annyira elvakította ez az előítélet, hogy sosem tudott túljutni a minden cigányasszony kurva gondolatán (1984: 22–23).

10 Egy tanácsi tisztviselő, aki részt vesz a cigány gyermekek állami gondozásba vételében, mondta nekem, hogy egyetlen cigány apát sem ismer, aki „ellenőrizni” tudná 14 éves leánygyermekét, és meg tudná akadályozni abban, hogy lefeküdjön, akivel csak akar.

magukat *magyaroknak* vallók a mások viselkedésének, külső megjelenésének vagy életmódjának elítélésére” (1983: 193). Hozzáteszi: „az alacsony társadalmi rang vagy *rangtalanság* végsőkig menő tudatosítása, ha egy falusit azzal vádolnak, hogy *cigány* származású...” (1983: 194). Bell felsorolása szerint „a cigányokra alkalmazott tipikus sztereotípiák a következők: lustaság, kéregetés, lopás, a jövőbeni szükséglettel nem számoló költekezés és fogyasztás, mocskosság, promiszkuitás, sok gyerek, rothadó hús evése és hamisság” (1983: 285). A módszeres magyar közvélemény-kutatás hasonló eredményeket hozott (Hann, 1979).¹¹

A romák természetesen tisztában vannak a társadalmi ranglétra legalján elfoglalt helyzetükkel, de mivel ezek a meghatározások kategorikusak, mégis bizonyos szabadságot is adnak a romáknak a magyarok manipulálásában. A romákkal foglalkozó tanácsi tisztviselő, akit *cigánybíró*nak hívtak¹², azt állította, hogy a *párizsi* cigányok nem oláh-cigányok¹³. Meggyőződését a következő esetre alapozta: amikor bizonyos cigányokat kötelező fürdésre a *Párizsra* szállítottak (1. 3. fejezet), az ott lakók tiltakoztak, mondván, ők nem hajlandók ezekkel együtt fürödni. Tudván, hogy az *oláh* terminus a magyarok számára a legrosszabb, legsötétebb, legvadabb cigányok képét idézi fel, a *Párizs* lakói úgy vélték a legkönnyebben megmagyarázni, miért tagadják meg velük a közös fürdést, hogy azt állították: ezek bizony a rettegett *oláh* banda tagjai. Ettől kezdve az a hit terjedt el a városban, hogy ott két eltérő típusú cigány csoport él, holott valójában egyetlen család két ágáról van szó!

Kelet-Európa más területein és Nyugat-Európa legnagyobb részén gyakran megfigyelték már a cigányoknak azt a „cigány” bélyeg elleni védekezési stratégiáját, hogy megpróbálnak nem cigányként viselkedni.¹⁴ Magyarországon, elmentében Csehszlovákiával, Nyugat-Európa és az Egyesült Államok legnagyobb részével, ez a „beolvadás” nem könnyű. Magyarországon nincsenek nagy idegen kisebbségek, kivéve Budapestet, ahol láttam olyan kereskedő romákat, akik görögöknek vagy akár zsidóknak is elmentek volna. Harangoson, ahol a legtöbb ember látásból ismeri egymást, és már a lacím is áruló jelnek számít, a „beolvadás” egyetlen módja annak kimutatása, hogy „*nem vagyok én olyan, mint a többiek*”. Ha a víz színén akarsz maradni, azt kell bizonygatnod, hogy te különleges eset vagy, és hogy „az a népség a *Gödörben*” egészen más: a te családod „rendes” cigány család.

11 Ezeknek az elképzeléseknek egy része még a magyar nyelvbe is beépült A *cigányság* ('a cigányok összessége') terminus egyúttal a „megtévesztő magatartást” is jelenti. A *cigánykodik* ige hangos, duhaj, álnok vagy hízelkedő viselkedést egyaránt jelölhet. A cigányok családságáról kialakult fantasztikus képzeteket még etnográfusok is elfogadnak valóságosként, mint Erdős, aki a cigányokat számba véve külön csoportként említi a *posztyárikat* (zsebese), akik a zsebtolvajlásból élnek. Megkülönböztető jegyük csonka középső ujjuk, és a szándékosan előidézett rendellenesség következtében fűrgebb mozdulatokkal emelik el áldozataiktól zsákmányukat! (1957: 452).

12 Akkor kapta ezt a nevet, amikor a városi tanács a cigány ügyek előadójává nevezte ki. A cigányokkal szembeni leereszkedő viselkedése ellenére sokukkal külön is foglalkozott, és megpróbált segíteni a romáknak. Úgy gondolom, ezzel váltotta ki a tanács ellenszenvét, aminek következtében eltávolították állásából.

13 Olyan magyarok, akik jó kapcsolatban voltak a cigányokkal, többször mondták nekem, hogy azok a férfiak vagy asszonyok, akiket én *vlasicko rom* (oláh-cigány) néven ismerek, nem is oláhok. Az egyik asszony, akinek tetszettek a cigány asszonyok szép ruhái, azt gondolta, hogy ezek egyszerűen csak „falusi” cigányok, és nem volt hajlandó elfogadni, hogy ők is a szörnyű *oláh* cigányok közül valók.

14 L. Kaminski (1979, 1980), ahol a szerző éppen ezt a jelenséget vizsgálja.

Ha a romák megpróbálják, hogy ne nézzék őket cigánynak, ezt csak tréfa formájában tehetik. A kórházi látogatási idő végén például, amikor időnként cigányok tömegei kerülnek a szemrehányások keresztútjába, tréfásan letagadják, hogy ők cigányok. Egyikük azt szokta mondani a parasztnak, hogy ők olasz turisták. A vicc lényege természetesen az, hogy rávilágít: mennyire másképp viszonyulnának a parasztnak a sötét bőrű emberekhez egy másik összefüggésben. Ezzel egyúttal azt a negatív sztereotípiaképzést is hangsúlyozzák, amelyet a magyar kategorizálás szerint a *cigány* megtestesít.

Az asszimiláció szélsőséges formája az olyan mértékű „beolvadás”, hogy valaki még tulajdon családjában is eltitkolja cigányságát. Kaminski cseh területekről ír le ilyen folyamatot. Tulajdonképpen ez az, amit a magyar állam szeretett volna, ha megtörténik a cigányokkal: hogy eltűnjenek vagy beleolvadjanak a magyar népességbe.

II. fejezet

Cigányok a feudalizmustól a szocializmusig

A „cigánykérdés” eleven probléma Délkelet-Európa valamennyi szocialista országában, és feltűnően hasonlít az északnyugat-európai országok „bevándorlási problémájához”. Már a pusztán demográfiai tények is árulkodóak. Nagy-Britanniában 50–80000 vándor cigány él (a teljes lakosság 0,1%-a). Magyarországon legalább 400000-re tehető a cigányok száma, ami a teljes népesség 4%-a (Csalog, 1984: 36). Magyarországon ők alkotják a legnagyobb önálló nem magyar etnikumot.¹ A cigányság történetének alakulása azonban erősen különbözött más nagy – Magyarországon ma is jelen lévő – etnikai csoportokétól (románok, németek). A cigányok nagy többsége nagyobb szegénységben élt, mint az őt körülvevő népesség, és ez ma sincs másképp. Ahogyan Csalog mondja: „a cigányság csaknem teljes tömege kvalifikálatlan munkaerőként jelentkezik a munkaerőpiacon” (1984: 51), majd így folytatja: „a cigánykérdés számos vonatkozásban része a tágabb magyarországi szegénykérdésnek” (1984: 65).

A kommunista cigánypolitika kísérletet tett annak meghatározására, milyen szerepet játszanak az etnikai, kulturális, társadalmi és gazdasági tényezők a cigányok alacsony társadalmi pozíciójának reprodukálásában, és megpróbált lépéseket tenni a cigányok perifériális helyzetének és elszegényedésének megszüntetésére. Ahhoz, hogy megérthessük, mivel kellett a kommunista reformereknek a cigánykérdéssel kapcsolatban megbirkózniuk, nélkülözhetetlen egy rövid történeti kitérő.

> *Cigányok a feudalizmus idején*

A cigányok első említései a 14. századból származnak (Vekerdí, 1976), abból az időből, amikor a városi központok is fejlődésnek indultak (l. pl. Makkai, 1975: 82–88). A cigányok – más nem magyar csoportokkal együtt – részt vettek ebben a városi expanzióban.² Azok a cigányok, akik 1427-ben Párizs kapujához érkeztek, Zsigmond császár, magyar király (1387–1437) ajánlólevelével utaztak. Az uralkodó maga is támogatta a városi fejlődést (Makkai, 1975: 87), és feltételezhetjük, hogy törekvéseihez a cigányok munkaerejét is felhasználta. Később,

¹ Puxon becslése szerint máshol is ugyanezek az arányok (1973: előlap)

² Wiener (1910) alkalmasint figyelmet érdemlő adatokkal szolgál Magyarország etnikai sokrétűségéről ebből az időszakból.

1476-ban Mátyás király engedélyezte az erdélyi Szeben polgárainak, hogy az építkezéseken és más iparosmunkáknál cigányokat foglalkoztassanak, miközben a felettük való törvénykezés (és adóztatásuk) jogát fenntartotta magának (Winstedt, 1941: 51). 1496-ból fennmaradt egy Ulászló által Bolgár Tamásnak írott levél, aki 25 cigány férfi társával és családtagjaikkal „puskagolyókat, valamint egyéb hadi szerszámokat” készített neki (Mezey, 1986: 76).³

Adataink vannak rá, hogy a cigányokként ismert emberek kovácsmesterségen és fegyverkészítésen kívül lókupeckedéssel és jövendőmondással is foglalkoztak. Nem volt földjük, és vándoroltak, hogy meg tudjanak élni. Különböző szabadságjogokban részesültek, mint más föld nélküliek is, hogy ily módon élhessenek (Vaux de Foletier, 1961: 23–29). Arról azonban nincs tudomásunk, hány cigány élt ebben az időben Magyarországon, életkörülményeiről nem is beszélve. Elkésztető következtetéseket enged meg egy 1511 előtt írott, de először 1585-ben megjelent szótár, amelyben a *cigány* szót a „csaló”, „szélhámos”, „ravasz”, „agyafúrt” jelentésű latin szavakkal értelmezik, a *cigánykodni* (úgy viselkedni, mint a cigányok) ige pedig „zsebtolvajlást”, „lopást” jelent (Lesko, 1970: 65–67). Ilyen adatokra alapozva azonban aligha nyugodhat a tények épülete.

Nyilvánvaló, hogy a cigányok Kelet-Európában nem voltak teljes egészében „szabadok”. Sokszor hangsúlyozták már azt a tényt, hogy a kelet-európai cigányoknak szabad vándorlást engedélyeztek: a cigányokkal kapcsolatban ugyanis szinte kizárólag olyan történeti bizonyítékok maradtak fenn, amelyek egy bizonyos területen belüli szabad mozgást engedélyeznek számukra (Kaminski, 1980: 117–139, adatokkal szolgál az északi területekre). Az a tény azonban, hogy néhányuk számára kiváltságlevél készült, azt sejteti, hogy többük mozgástere korlátozott volt.⁴

Európa keleti részein a cigányok munkája iránti igény még hosszú időn át fennmaradt. Így míg Angliában I. Jakab hivatalnokai „varázslataikért” és más „fantasztikus képzelgéseikért” üldözték a cigány mesélőket, sőt elkövetett vétkeikért ki is végezték néhányukat (Macritchie, 1891: 343–350), addig veje, V. Frigyes – csehországi királyságának balvégzetű védelmezése közben – többek között felhasználta az ugyancsak cigányokként ismert emberek segítségét is (vö. Guy, 1975: 206, 208).

> A cigánykérdés megjelenése

A 16. századi nyugat-európai árforradalom közvetett eredményeként megemelkedtek a magyarországi városi iparosok költségei. A nemesség, hogy ne kényszerüljön megfizetni a magasabb árakat, kevésbé képzett iparosokat alkal-

3 Le Goff a fegyverkészítők munkájának szakrális jellegéről beszél, igaz, valamivel korábbi időszakra vonatkozóan (1980: 81), de a munkának ez a jellege a késő középkori Európában is eleven lehetett.

4 A román fejedelemségekben a cigányoknak sokkal rosszabb sorsuk volt, mint Magyarországon. 1387-ben Mircea cel Bătrîn 40 családot adományozott egy kolostornak, a következő évben pedig 300 családot egy másiknak (Wiener, 1910: 95). A cigányokat az ezeken az országokon keresztülvezető, Keletet a Nyugattal összekötő kereskedelmi utakon rabszolgaként adták-vették (Panaitescu, 1941: 62–65). A cigány szó itt éppen a 19. század folyamán vált azonos jelentésűvé a „rabszolgával”! (I. Beck and Gheorghie, 1981).

mazott saját birtokain (Makkai, 1975: 137). Ezeknek egy része cigány volt (Guy, 1975: 208), akiket néhány esetben még az adófizetés alól is fölmentettek (I. Ferdinánd rendelete, Mezey, 1986: 77). A Felvidéken és másutt is a földesurak a 17. században közvetlen versenyben álltak a városlakókkal a piacokért, és úgy látszik, eközben felhasználták az olcsó cigány munkaerőt és szolgáltatásokat is (Guy, 1978: 39–56). Ezzel próbálták elkerülni, hogy a század fordulóján leigázott – egyébként homogén — falusi (magyar) jobbágynépességet kelljen alkalmazniuk. (I. Makkai, 1975: 148–150).⁵ A pártfogás másik példája 1751-ből származik, amikor a galántai gróf Eszterházy 5 neves cigányt „udvari muzsikussá” nyilvánított, „a hűbéri robot, valamint a bér- és adófizetés kötelezettsége alól örök időkre” felszabadított (vagy talán megerősítette szabadságukat), „azért, hogy tanulhassanak és (muzsikusi) foglalkozásukat nagyobb szakértelemmel gyakorolhassák” (Gilliat-Smith, 1963: 52). Ez azt sugallja, hogy a cigányok részben a falusi társadalmon kívül álltak, és az e társadalom fölött állók védelmezték őket: a nemes földesurak.

A cigányok első teljes 1782-ben végzett összeírása feltárja az akkori gazdasági életben betöltött szerepük fontosságát. A majdnem 44000 cigány közül a legtöbben „kovácsok” voltak (majdnem 6000 családfő). A puszkapor és a puszkagolyó készítése, valamint a harangöntés szintén jelentősebb foglalkozásaik közé tartoztak. 1600 embert jegyeztek be muzsikusként (Kozák, 1983: 108).

Mégis körülbelül 50 évvel a népszámlálás előtt már felbukkant és megfogalmazódott a „cigánykérdés”. A Habsburg-birodalmon belül a körülmények eltérőek voltak, és az iparosodottabb területeken (mindenekelőtt Csehországban) a cigányok ugyanúgy üldözöttekké váltak, mint a 17. századi Nyugat-Európában (Guy, 1975: 206–207). A 18. század elejére a mezővárosokban kiutasító rendeletek jelennek meg. Abban a városban például, ahol terepmunkát végeztem, a hatóság 1727-ben és 1733-ban elrendelte a cigányok kiűzését a városból, s rendeletet hozott az ellenállók megveretéséről (H. V. B. T. E 145, 169. tételek).⁶

Mária Terézia uralkodásának idején történt, hogy a politikai hatalom saját érdekében súlyt adott elnyomó lépéseknek, és a „cigánykérdés” első ízben birodalmi szinten is megfogalmazódott Mária Terézia 1761-es és 1767-es, valamint fia, II. József 1783-as rendeleteiben. Ennek háttere Guy megállapítása szerint (1975: 210) az volt, hogy az uralkodók ilyen módon is a magyar nemesek autonómiájába kívántak beleavatkozni, akik például mentesek voltak az adófizetési kötelezettség alól. A földesurak azon jogának visszavonása, hogy adómentes állásokat kínálhassanak föl a vándorló cigányoknak, intézkedési szabadságuk elleni szimbolikus gesztus volt.

E reformok meghirdetett célja a cigányok csoportként való létezésének megszüntetése, és teljes átforgalmazásuk volt. A reformok stílusát a felvilágosodás légköre szabta meg; az a felfogás, hogy az ember a tanulás folyamatában, nem pedig az anyaméhben formálódik ki, és ezért át is alakítható. Azokat a cigányo-

5 Ez a szerző úgy gondolja, hogy a városok szabad parasztpolgárainak példája ebben az időben a parasztságot a második jobbágyrendszerrel való szembeszállásra ösztönözte. Ha ez elfogadható: mennyivel nagyobb nehézséget jelentettek volna a volt paraszt mesteremberek a földesúri birtokokon? A cigányok munkájának felhasználásával ez az akadály elháríthatóvá vált.

6 L. Mezey (1986: 70–73) adatait a cigányok és egyéb proto-proletárok megbüntetésére a 17. századtól kezdve.

kat, akik elfordultak régi szokásaiktól, „újmagyaroknak” vagy „új gazdáknak” nevezték.

Az első rövid rendelet (közli Mezey, 1986: 84–85) a cigányok teljes körű összeírásáról intézkedik, és arra kényszeríti őket, hogy hét éven belül telepedjenek le egy földesúrnál, továbbá öltözködjenek illendően. Azokat, akik ezt nem teszik meg, mint „közveszélyes személyeket” letartóztatják. A politika azonban kudarcot vallott, és II. Józsefnek uralkodása idején legalább két alkalommal meg kellett újítania rendeleteit.

Ezeknek az dekrétumoknak a lényegét egy 1772. július 14-én kelt, a Harangos körzetében élő Esterházy püspök által aláírt rendelet foglalja össze. Megálapítja, hogy nincs értelme a cigányok városból falvakba üzésének. Inkább:

„*munkára kell őket fogni...* Erre nézve az lenne üdvös, hogy 1. koldulniok ne legyen szabad, még az asszonyoknak, öregeknek és gyermekeknek sem. 2. Úgy kell öltözködniök, mint más szegény embereknek, s különösen az asszonyaikat kell eltiltani attól, hogy egy szál lepedővel takarják magokat. 3. Kovács mesterséget, mivel elegendő van a városban, nem folytathatnak, hanem ha tökéletesen kitanulták és céhbe akarnának állani, ezt a céh meg ne akadályozza. 4. Akik muzsikálásból élnek, azoktól el kell venni a hegedűt és más hangszert, össze kell törni, és az árát neki megtéríteni. 5. Hogy ezen nemzet annál inkább el Felejtse régi Szokását, a Tanács megparancsolja és Különös vigyázással teljesítésére legyen, hogy házokat Sorban a többi Házokkal illendőképpen építeni tartozzanak... 6. Ahol szükség lésszen kézi munkásra, a cigányokat is fogadják föl és dolgoztassák;... a szőlőművelésre is alkalmazzák őket.” (idézi Breznay, 1933: 283)

Több fontos tétel hiányzik ebből a rendelkezésből, amelyeket másfelé szorgalmaztak (l. Guy, 1975: 207, 209, Gilliat-Smith, 1963: 50-53). Olyanok, mint a cigány nyelv betiltása, a gyerekek szüleiktől való elvétele és katolikus parasztcsaládoknál való elhelyezése.⁷

Ami a rendeletek betartását illeti, az egeri magisztrátus 1768-ban megtiltotta a cigányoknak, hogy „egyik helyről a másikra vándoroljanak és engedély nélkül vásárookra utazzanak”. Az Egeri Levéltárban található jelentések közlik, hogy 20 cigányt kaptak el a vásáron, s mindegyikükre 24 botütést mértek, majd azonnal kiutasították őket a városból (Egeri Levéltár, c. tétel). A későbbi tiltások sem voltak hatékonyabbak. 1782 decemberéből, ugyanattól a hivataltól származik egy feljegyzés, amely megtiltja a cigányok mozgását, újból elrendeli hangszereik elkobzását és a kovácsmesterségtől való eltiltásukat. Ezt követően hangsúlyozza, hogy ezeknek a rendeleteknek az a lényege, hogy olyan embereket formáljanak a cigányokból, akik „mint más jobbágyok, kötött munkát végeznek”. 5 évvel később II. József utolsó rendeletét belefoglalták a tanács jegyzőkönyvébe, de végrehajtásáról nincs semmilyen adat.

Két oka lehet a reformok sikertelenségének. Az egyik II. József utolsó rendeleteiben rejlik, amelyek nyíltan megtiltják a földesuraknak, hogy engedélyezzék a cigányok letelepedését földjeiken. Ez megerősíteni látszik Willie Guy elméletét, miszerint a reform kudarcát részben a helyi nemességnek a központo-

⁷ Egy ilyen rendelet teljes (angol) fordítását l. Gilliat-Smith (1964).

sított Habsburg-udvarral szembeni ellenállása okozta. Megállapítja, hogy „az országgyűlések szándékosan meghamisították jelentéseiket, abban a biztos tudatban, hogy a birodalmi tanácsnak úgy sincs lehetősége munkájuk felülvizsgálatára (1975: 209)”. Azt is feltételezhetjük, hogy a földesurakat az olcsó munkaerő iránti igény is mozgatta. A másik ok a romák ellenállása lehetett azokkal a szigorú feltételekkel szemben, amelyek között a cigányoknak „új gazdákká” kellett volna válniuk.

A reform kudarca ellenére az elkövetkező száz év során nagymértékű, bár nem előre megtervezett változások következtek be. Ezt legjobban egy 1893-ban József főherceg által kezdeményezett másik összeírás segítségével lehet érzékelteni. Ennek alapján az országban ekkor mintegy 275000 cigány élt. Közülük a 15 év feletti foglalkozási megoszlása a következő (Kozák, 1983: 109):

napszámos (nem mezőgazdasági)	36,70%
iparos	28,88%
háztartásbeli	10,37%
zenész	9,60%
foglalkozás nélküli	7,54%
őstermelő	3,34%
kereskedő	2,55%
házi cseléd	0,59%
egyéb foglalkozású	0,33%
tisztviselő	0,10%
Összesen:	100,00%

Az iparosok többsége kovács volt, sokan foglalkoztak közülük vályogvetéssel vagy valamilyen építkezési munkával. Ahogy ezekből az adatokból megállapíthatjuk, nem volt nagy szükség rá, hogy a cigányokat jogi eszközökkel készítessék munkára, ezt a gazdaság magától is megtette, amikor olcsó munkaerő szolgáltatására kényszerítette őket (l. még Tomka, 1983: 50).

Az 1893-as összeírás nem tartalmaz részleteket a harangosi cigányokról, de egy néhány évvel azelőtti, 1877-es összeírás szerint 188 cigány élt a városban, közülük 90 felnőtt. A férfiak foglalkozása szerint: 40 muzsikus, 8 kovács, 2 vályogvető. Valószínűtlennek látszik, hogy egy 20000-nél kevesebb lakosú város el tudott volna tartani 40 muzsikust, inkább azt feltételezhetjük, hogy egy részüknek más (feltehetően fizetett) foglalkozása is volt az alkalmankénti zenélésen kívül.

Ebből az időből azért vannak adataink, mert ekkor történtek kísérletek az „új” oláh cigányok által okozott problémák feltárására és megoldására. Ezek a *vándor* cigányok, akik e század fordulóján olyan nagy társadalmi problémát jelentettek, 1867-ben közigazgatási vizsgálat tárgyát képezték. (Tomka, 1983: 51). Az oláhcigányokról két tényt ismerünk: egyrészt a nyelvet, amelyet ma az oláhcigányok beszélnek, és melyre nagymértékben hatott a román szókincs, szemben a 19. században Magyarországon élő cigányokkal, akik a kárpáti dialektust beszélték; másrészt azt, hogy a 19. század közepén Havasalföldön és Moldvában egyaránt felszabadították a cigány rabszolgákat (Panaitescu, 1941; Vaux de Fo-

letier, 1970). Valószínűnek látszik, hogy ezek a cigányok nyugatra vándoroltak, előőrsként tolva maguk előtt más cigányokat.

Magyarország ebben az időben mély gazdasági válsággal küszködött, mivel az olcsó amerikai gabona elárasztotta az európai piacokat (Berend és Ránki, 1974: 43). A magyar mezőgazdaság túlságosan gabonacentrikus volt, és bár a századforduló előtt megjelent a hazai nehézipar is, ez nem volt elegendő, hogy felszívja a vidéki szegénységet. Belőlük adódott az a kétmilliós embertömeg, amely 1914 előtt kivándorolt az Újvilágba (Berend és Ránki, 1974: 25). Az itthonmaradottak 2/3-a még mindig a mezőgazdaságból élt, de ezek 39%-a bér-munkát végzett, és ez utóbbiak háromnegyed része is országszerte vándorolt, hogy munkát találjon magának (Berend és Ránki, 1974: 78).

Ebben a kritikus helyzetben nem nagyon látták szívesen az oláh-cigányokat, s közülük néhányan az Újvilágba vagy még távolabbra költöztek. Ezeknek a cigányoknak rokonsági kapcsolatai ma Svédországtól Ausztráliáig és New Yorktól Párizsig terjednek (l. Kovalcsik, 1985: 168; Williams, 1984: 12–14). Mások Kelet-Európában maradtak. A Magyarországon élőknek nem volt rá joguk, hogy bármilyen faluban letelepedjenek, mivel ez az *illetőség* függvénye volt. Ez olyasmi, mint a modern angol jog „residence”- [lakóhely-] fogalma. Hivatalosan a problémát először egy 1867-es belügyminisztériumi rendelet vetette föl (Mezey 1986: 182), és szabályos időközönként feltűnik az „oláh”, „sátoros” vagy „vándor” cigányok problémájaként a Heves megyei jegyzőkönyvekben is. 1892-ben egy cikk jelent meg egy ostoba parasztházaspárról, akik szemfényvesztés áldozatai lettek, mert hittek abban, hogy a cigányok megtakarított pénzüket „aranyra váltják”. (Egri Újság, 1892. 22. szám). 10 évvel később hasonló incidensek szítják a cigányokkal szembeni általános ellenségeskedést. A júliusi egri vásáron „több kocsi cigányt tartóztatott le a rendőrség, kik apróbb zsebtolvajlásokat követtek el a feletti bánatukban, hogy az éber felügyelet miatt nagyobb szabású lólopásokat nem vihettek végbe”. (Egri Újság 1902. 28. szám). Ugyanabban az évben később „valóságos csata” zajlott le fegyveres csendőrök és falusiak, más-kor kóbor cigányok között (Egri Újság 1902. 38. szám).

Bár megyei szinten rendeletek jelentek meg a sátoros cigányok kitiltásáról, többen felismerték, hogy reménytelen kísérlet volt a cigányok egyik megyéből másikba üzése, s hogy országos lépésre lenne szükség (l. Mezey, 1986: 27–29). Az első világháború előtt azonban a központi törvény meghozatalára tett számos kísérlet kudarcot vallott, részben azért, mert a megoldás, amit javasoltak – a cigányok összes vagyonának és elkobzása, börtönbe zárásuk (l. pl. Samassa, 1911) –, a tulajdonjog törvénytelen megsértése lett volna. Csak 1916-ban, a háború rendkívüli körülményei között született meg egy rendelet a „cigányok letelepítéséről” (Mezey 1986: 183–190). A korábbi időszakra jellemző vonás, a felelősség ide-oda tologatása a második világháborúig megmaradt.

Az első világháborút követő években a nagymérvű politikai és gazdasági válság elterelte a politika és a sajtó figyelmét az oláh-cigányokról. Ebből az időből származnak a harangosi oláh-cigány családokra vonatkozó első születési anyakönyvi adatok. Az általam egyik legjobban ismert családban 1922-ben jegyezték be az első gyermek születését. Egy évvel korábban az egyik rokon családnak, amely a mai napig Harangos közelében él, a városi kórházban született meg a gyermeke.

A legtöbb – ha nem valamennyi – oláh cigánynak nem volt joga, hogy bárhol is letelepedjen. Az 1916-os rendeletet lényege az volt, hogy a cigányoknak az *illetőségük* szerinti helyen kellett letelepedniük. 1928-ban ezt megújították (Mezey 1986: 200–201), de mivel az *illetőség* meghatározása vita tárgyát képezte, a cigányokat faluról falura költöztették, miközben a központi hatóságok a helyi ellenállás miatt füstölögtek (Egri levéltár *b. tétel* 157, *c. tétel*).

A cigányok legjobb tudásuk szerint játszottak a lehetőségekkel, míg a hatóságok buzgalma le nem lohadt, és figyelmüket nem fordították sürgősebb ügyekre. Ám a fasizmus befolyásának Magyarországra áttérjedésével olyasfajta cigányellenes intézkedéseket élesztettek újjá, amelyeket az 1900-as években vettek fel, csak hogy ezek most már nem csupán a „vándor cigányok”, hanem a teljes nép ellen irányultak. Egy 1940-ben megjelent újságcikk felpanaszolta, hogy a cigányok ugyanannyiba kerülnek az országnak, mint a teljes diplomáciai testület (idézi Kenrick and Puxon, 1972: 124), és 1941-ben megjelent a jelszó: „a zsidók után a cigányokat!” (1972: 125). Ezek az írások 1944-re meghozták a gyümölcsüket. Ekkor kezdődött meg a cigányok deportálása. Kenrick és Puxon a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága által szolgáltatott adatokat idézi, miszerint a koncentrációs táborokban 31000 magyar cigány pusztult el (Kenrick and Puxon, 1972: 125).

Harangosról ugyan csak néhány cigányt deportáltak, de történetesen az a férfi, aki befogadott engem családjába, épp csak hogy elkerülte sorsát. Délre, az Alföldre menekült, ahol egy parasztszalád bújtatta egy eldugott tanyán őt és két unokatestvérét. Viszonzásul dolgoztak a földjén. Egy közeli faluból viszont felesége valamennyi rokonát deportálták.⁸ A romák ezekre az eseményekre élénken emlékeznek, elmesélik gyermekeiknek, és azok gyermekeinek a történeteiket azokról a magyarokról, akik együttműködtek a fasisztákkal és azokról is, akik megvédték velük szemben a cigányokat. Az egy év alatt, amelyet a cigányok között töltöttem, újra és újra emlékeztettek rá, hogy ha az oroszok nem jöttek volna be, akkor ma nem lennének cigányok.

Ezek az emlékek és a háború előtti üldözés nem felejtődtek el máról holnapra. A legtöbb általam ismert cigány a második világháború után, amikor először készítettek pontos felmérést a cigányokról, azt állította, hogy Harangoson született, bár az én anyakönyvi kutatásaim ezt nem támasztják alá. Félelmeik ellenére a háború utáni évek olyan időszakot jelentettek, amikor a harangosi oláh cigányok tulajdonhoz juthattak a városban vagy a környékén. Több száz év óta először telepedhettek le tartósan a város bizonyos területein, és nem csupán a „szőlők alatt”, az egyetlen helyen, amelyet kijelöltek számukra.

> *A felszabadulás után*

A francia forradalom jakobinusai új fejezetet nyitottak a történelemben, és kinyilvánították, hogy a forradalommal új időszámítás veszi kezdetét. A magyarországi szocialista állam kisebb dicsőséggel vonult be a világ színpadára, de a Magyar Kommunista Párt hatalomra kerülése után egy ideig valamilyen hasonló

⁸ A történetet – meglepő módon – Kenrick és Puxonnál is olvashatjuk (1973: 127).

„megforgatjuk az egész világot” hangulatot teremtett. Mára ez a fajta radikalizmus (talán szerencsére) elfelejtődött, és a hivatalos hangsúly a jelenlegi rendszert az elődeihez kötő folytonosságra helyeződött.⁹

A fenti radikalizmus miatt azonban a jelenlegi magyar állam megalapításának ideje még ma is vita tárgyát képezi. Egyesek 1944 végére vagy 1945 elejére teszik, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította Magyarországot a náci megszállás és a nyilas bábkormány uralma alól. Mások 1949-et, a Magyar Dolgozók Pártjának egy nem egészen tiszta választás során való hatalomra kerülését és a népköztársaság megalakítását tekintik választóvonalnak. Általában az előbbi eseményt ünneplik hivatalosan, az utóbbit pedig az új államiság „keresztelőjének”, vagy megerősítésének tartják. Hivatalos vélemények szerint az 1945-től 1949-ig tartó átmenet mennyiségi, nem minőségi jellegű volt. Sokan a magyarok közül kétségbe vonják ezt, a rövid demokratikus interregnumban más út lehetőségét is látva.

A romák számára ennek a vitának nincs semmi jelentősége. Újra és újra elmondták nekem, hogy ha az oroszok nem jöttek volna, ma nem lennének cigányok. Idősebb emberek a cigányok számára az új élet kezdetét következetesen az oroszok megérkezésének idejére teszik. „Mielőtt azok az oroszok jöttek volna, gyötrelem volt, ahogyan a cigányok éltek”. „Nem volt szabad három napnál tovább egy helyen maradnunk”. „Nem volt munkánk”. „Az ember olyan szegény volt, hogy ha megdöglött a lova, magát fogta a kocsi elé”. Ezekkel a megjegyzésekkel szokás bevezetni, amikor arról kezdenek el beszélni, milyen volt az élet „valaha” (*varekana*). „Most minden cigánynak van háza, lova”. „Mindennap húst esznek. Soha nem volt ilyen világ, mint most.” Mindezt általánosítva, nem lehet kétségünk afelől, hogy a legtöbb cigány számára az a világ, ami az oroszokkal együtt érkezett, jó világ.¹⁰

A háború előtti évekhez viszonyítva a felszabadulás után a romák tapasztalatai kedvezőek voltak. Hallottam erről az időszakról is történeteket, melyek szerint a cigányok egy részét elszállították, hogy részt vegyenek a városi építkezési programokban, mint például Sztálinváros felépítésében, de az idő nagy részében nem törődtek velük. A kulákellenes kampányok idején több ismerős cigányt „uzsoráért” bebörtönöztek, lovaikat pedig elkobozták. De Rákosival, a magyar sztálinizmus vezetőjével kapcsolatosan nem voltak olyan rossz tapasztalataik, hogy részt vettek volna az 1956-os felkelésben.

Másrészt szinte teljesen megszűnt a kereslet a cigányok hagyományos foglalkozásai iránt, a kereskedés pedig, amelyet a nyereszkesedés egy formájának tekintettek, szinte teljesen lehetetlenné vált. Fél és Hofer megállapítja például, hogy ebben az időben a mezőgazdasági terményeknek és az állatoknak egyáltalán nem voltak piacaik (1969: 352). A földek kollektivizálása azt jelentette,

9 Berend és Ránki következetesen kifejtik ezeket a gondolatokat gazdaságtörténeti elemzésre építve. L. pl. (1974)

10 Hogy ez Magyarországon mennyire nem általános, azt egy anekdota segítségével lehet megvilágítani. Egy öreg francia kommunista, aki élete nagyobbik részében, a válság és a fellendülés idején, Magyarországon élt, meglátogatott kutatásaim idején. A romákkal beszélgetve ő is ugyanezeket a történeteket hallotta. Később, hazafelé menet azt mondta: régóta nem hallotta már magyaroktól így dicsérni az oroszokat. Ez az ember munkája révén találkozik az ország vezetőivel, úgy vélem tehát, hogy az utcán tapasztalható oroszellenes közhangulat beszívároghatott magába a pártba is.

hogy a mezőgazdasági bérmunka a legtöbb cigány számára lehetetlenné vált. Annak ellenére, hogy a háborút megelőző években a mezőgazdasági bérmunkások negyedét a cigányok alkották, és ezért joguk lett volna a földhöz, a felszabadulást követő 1944–45-ös földreformból kihagyták őket (Donáth, 1979: 117; Kozák, 1983: 114). 1960-ban a felnőtt cigány népesség mindössze 30%-ának volt állandó munkája (Kozák, 1983: 115). Az ebből az időből származó harangosi összeírások adatai szűk putrik megdőbentő túlszűfoaltságát és a komfort teljes hiányát mutatják.

> *A kommunista politika alakulása*

Röviden szólva 1960-ban sok cigány helyzete rosszabb volt mint 1893-ban. Ilyen körülmények között fogadott el Magyar Szocialista Munkáspárt a Politikai Bizottsága egy kidolgozott „határozatot a cigánykérdésről” 1961-ben (Mezey, 1986: 240–242).

A Magyarországi cigányság helyzetéről (összeállította: Pogány György és Bán Géza) című dokumentum érdekes bepillantást nyújt abba az elméletbe, amely ezt a politikát meghatározta. A szerzők a Munkaügyi Minisztérium munkatársai voltak, 1957-ben írták a szöveget, feltehetően ahhoz a vitához való hozzászólásként, amit az első Országos Cigány Kulturális Szövetség – egy etnikus kulturális klub – abban az évben történt megalapítása váltott ki. A klub egyébként néhány évvel később megszűnt. Bán és Pogány írásukat a „baráti”, vagyis a „szocialista” országokban tapasztalható nemzetközi helyzet áttekintésével kezdi.

A szerzők levonják a csehszlovákiai tapasztalatok tanulságait. Ott is kisebbségi csoportként határozzák meg cigányokat, hiszen Csehszlovákiában világosan megtagadták tőlük a nemzetiségi státust.¹¹ A Cseh Kommunista Párt el akarta kerülni, hogy a saját nyelvű oktatás és hasonló igények támogatása révén „mesterségesen nemzeté” nyilvánítsák őket (1957: 6). A különböző szociális politikák nem működtek, s a cseh hatóságok azt remélték, hogy azzal, ha elveszik a cigányok lovas kordéit, megakadályozzák a lókupeckedést, elérhetik azt, amit a kudarcot vallott szociális politikának nem sikerült megvalósítania.

Magyarországra visszatérve a szerzők a cigányok osztályozását taglalják, azonnal hangsúlyozva, hogy nem alkotnak egységet, hogy számos csoportból vagy törzsből állnak, és elnevezésüknek sok helyi változata van. A légüres tér, amelyben dolgoztak, akkor válik nyilvánvalóvá, amikor kiderül, hogy a cigány identitással kapcsolatos közvetlen információik egyetlen cigánytól származnak, akivel kutatásaik során egy északi iparvárosban, Salgótarjánban találkoztak. Ezért általánosabb rendszer felállításáért a néprajztudós Erdős Kamillhoz fordultak, akinek elfogadták azt a megállapítását – bár érvelése bizonyos részleteivel szemben kritikusak –, hogy az anyanyelv a legjobb kritérium a cigány csoportok megkülönböztetésére.¹²

¹¹ Angol nyelven Guy tárgyalja ezt legjobban (1978: 129–160). Foglalkozik a kommunista nemzetiség-elmélettel is a cigánykérdéssel kapcsolatban (1978: 700–723).

¹² Ez ma is a legszélesebb körben elfogadott kritérium. L. pl. Kemény (1976).

Ennek a dokumentumnak az egyik legérdekesebb része a nemzetiségi kisebbségi státus kérdését veti föl, megállapítva, hogy a *nemzet* és a *nemzetiségi* fogalma egyaránt népi képzeteken alapul (1957: 12). Mindazonáltal az 1968 előtti és utáni cseh hatóságokhoz hasonlóan arra a következtetésre jutnak, hogy a cigányokat nem lehet nemzetiségnek tekinteni.

Elérkezve a cigányok helyzetéhez a modern Magyarországon, Bán és Pogány kijelenti, hogy „házánkban a cigányság nagymértékű kulturális elmaradottságban él” (1957:15), többségük írástudatlan. „Piszkosak, tetvesek, a fertőző betegségek gócai és fő terjesztői” (1957: 16).^{*} A munkavégzést illetően a helyzet alig jobb, mivel kevés képzett munkás van közöttük. A cigányok csak rövid ideig maradnak egy-egy munkahelyen, és kapcsolataik magyar munkatársaikkal nem ideálisak. A szerzők őszintén elítélik azt a Horthy-rendszerből örökölt gyakorlatot, hogy a cigányokat rosszabbul fizetik, mint a magyarokat. Azt is látják, hogy a cigányok számára a bérmunka által biztosított lehetőségeket a parasztok nem jó szemmel nézték, mert ezek elvonták tőlük olcsó munkaerőforrásaikat. A cigányok lakáskörülményei nyomorúságosak, 80%-uk a magyarok által lakott területek peremén vagy azokon kívül, lakás céljára alkalmatlan körülmények között és putrikban él. A szerzők összefoglalóan megállapítják, hogy az alkotmány biztosította teljes állampolgári jogok ellenére a cigányok kívülrekedtek a magyar társadalmon, és leszögezik, hogy ezeket a körülményeket azonnal és gyökeresen meg kell változtani.

Négy területen javasolnak intézkedéseket: harc a faji előítéletekkel szemben; iskoláztatás; rendszeres és állandó munka; emberi lakáskörülmények. A propagandában „erőteljes és félre nem érthető lépéseket” kell tenni, „nem utolsósorban a hatalmukkal visszaélő hatósági közegek esetében” (1957: 26). Az oktatásban „a tanácsok kezébe hathatós eszközt kell adni... A nevelők ellenállását, maradiságát ezen a téren fel kell számolni” (1957: 27). „Fokozatosan fel kell számolni a cigányok munkába állítását akadályozó előítéleteket” (1957: 27), s a cigányokat – amennyire lehetséges – saját választásuk szerinti munkaterületeken kell alkalmazni. Időszakos kisegítő eszközként engedélyezni kell bizonyos – „kupeckedési lehetőséget nem nyújtó” (1957: 27) – magánipart is. Olyan szervezet létrehozása mellett érvelnek, amely a cigányok véleményét fejezné ki, s egyúttal kampányt folytatna a magyarok között, mivel egyetlen reformprogram sem valósulhat meg spontán módon. Megállapítják, hogy az oktatás, adminisztráció és az „érdekelt-ség felkeltésének” ez a programja, hogy sikerrel járjon, több ötéves tervidőszakot vesz igénybe.

Ez a dokumentum csupán egyetlen vitához készült egyetlen tanulmány volt, de számos figyelemre méltó elem található benne. Az első az, hogy a Munkaügyi Minisztérium munkatársai állították össze, és végig hangsúlyozza a cigányok iparba kerülésének fontosságát. A másik a magyarok között élő előítéletek tárgyalásánál megütött, őszintén szenvedélyes hang. A szerzők nyilvánvalóan hittek benne, hogy a többségi népesség előítéletei jelentik a cigányok asszimilációjának fő akadályát.

A jelentés megírásának évében megalakult a cigányok és magyarok által kö-

^{*} Megjegyzendő, hogy Pogány és Bán az idézett helyen a korábbi, kapitalista korszakra vonatkozóan ír ilyen jellemzőkről, a jelenben az egészségügyi viszonyok javulásáról számolnak be (A szerk.).

zösen vezetett Magyar Cigány Kulturális Szövetség. Ennek fontos hatása volt a cigánypolitikára. A szervezet története megírásra vár, de még a félhivatalos jelentésekből is kitűnik, hogy nagyon gyorsan túllépett eredeti – a cigány népi kultúrát erősítő – szerepén, és nyilvánosság elé tárta a cigányok körében általános szegénységet (Erdős 1960: 3). Ennek eredménye az lett, hogy négy évvel a Munkaügyi Minisztérium tanulmánya után a Politikai Bizottság meghirdette hivatalos cigánypolitikáját, amely – bizonyos átalakításokkal – még ma is az állami intézkedések gerincét jelenti.

> *Cigánypolitika*

„A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” címmel 1961. június 20-án a Politikai Bizottság határozatot hozott, amely a cigányság 3 csoportra osztásával kezdődik (ez nagyjából megfelel Bán és Pogány osztályozásának):

„a) a beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbra szétszórtnak élnek. Ide tartozik a cigánylakosságnak kb. 30%-a.

b) A beilleszkedésben levő cigányok (további 30%) külön telepeken, a falu vagy város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek; kulturális színvonaluk igen alacsony.”

c) A be nem illeszkedett (félíg letelepedett és vándor) cigányok, „akik jelentős többsége egyáltalán nincs munkaviszonyban, kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, ill. a társadalom terhére élőködik. Lakóhelyüket gyakran változtatják, a legalacsonyabb kulturális színvonalon élnek; túlnyomó többségük írástudatlan. – Ebbe a csoportba tartozik a cigány lakosság mintegy 40%-a” (Idézi Mezey, 1986: 240).

A cigányok és nem cigányok közötti megkülönböztetést a kapitalista társadalom cigányokat kiközösítő jellegének számlájára írták. A felszabadulás után a cigányok egy része kihasználta az új lehetőségeket, de „Többségük még máig sem tudott megszabadulni a múlt terhes örökségétől” (Mezey, 1986: 240). A jelentés hangsúlyozza, hogy minden erőfeszítést meg kell tenni annak érdekében, hogy a fiatalokat el lehessen távolítani a cigány életmódtól. A cigány nacionalista programok reakciósak, mivel „konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket...” (Mezey 1986: 241). A Magyar Cigány Kulturális Szövetség megszűnt, s helyét a Kulturális Minisztérium égisze alatt létrehozott Országos Cigánytanács foglalta el.¹³ A pártnak „abból az elvből kell kiindulnia, hogy (a cigánylakosság) bizonyos néprajzi sajátosságai ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni” (Mezey, 1986: 242). A párt célja az, hogy „a

¹³ Erdős magyarázatot is ad arra az elméletre, amely a cigányoknak az ilyen szervezetekből való kizárása mögött áll. Megjegyzi, hogy a cigányok különböző csoportjai között „mélységes antagonizmusok vannak, amelyek a kasztok közötti ellentétekre emlékeztetnek”, s ezért ha valakinek cigányokkal kell tárgyalnia, nem tekintheti partnereit teljes felelősséggel bírónak (1960: 9).

cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönített állandó lakóhelyeken letelepüljenek, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjék kulturális színvonaluk” (Mezey, 1986: 242).

Ezt a határozatot és a Munkaügyi Minisztérium dokumentumát egymás mellé állítva világosan meghatározható az a modell, amelyen a cigánypolitika alapult. A cigányoknak a magyaroktól elkülönülő egész létezése gazdasági kategóriaként (pl. föld nélküli munkások), így az osztálytársadalom termékeként értelmezhető, és a társadalmi rend megváltozásával el fog tűnni, bár az, hogy mi is tett volna képpen bizonyos embereket cigánnyá, némileg homályban maradt. Ez a ködösség intellektuálisan annál is inkább elfogadhatóvá vált, mivel a cigányokkal foglalkozó etnográfus a cigányok különböző típusai közötti jelentős különbséget emelte ki (Erdős, 1957: 450–451, 1960: 1). Figyelemre méltó, hogy bár Bán és Pogány megemlíti a *rom* szót, és hisznek abban, hogy létezik a cigányoknak önmagukra vonatkozó osztályozása, nem erőltetik ezt a kérdést, nem próbálnak meg további bizonyítékokat szerezni a cigány népi fogalmakról, elfogadják a csoportok nyelv vagy a letelepedettség szerinti külsőleges szociológiai meghatározását.

Az 1961-es határozat megszületésének idejére ez az osztályozás tovább fejlődött. Ahelyett, hogy a cigányokat a nem cigány társadalom valamely oldalához való viszonyuk szerint szemlélték volna, a befogadó társadalomhoz való teljes hasonlóság vagy különbözőség alapján csoportosították őket. Bármit, ami arra vonatkozott, hogy mit gondolnak a cigányok saját csoportjaikról, figyelmen kívül hagytak. Ez a meglehetősen feltűnő mellőzés az akkori idők marxista gondolkodásának számos elemével is összefüggésbe hozható, de sokkal közvetlenebb kapcsolata van azzal a képpel, amelyet a néprajzi leírások élénk színekkel ecseteltek: nevezetesen hogy a cigányoknak nincs „önálló” kultúrájuk; bárhol éltek, környezetük szokásait vették át kis változtatásokkal.¹⁴

Amikor ez a vélemény még azzal a népi képzetel is összekapcsolódik, hogy a cigány nyelv sok különféle eredetű elemből összegyúrt látszatnyelv, és ezt szembeállítják az egyszerű, és ősi gyökereik óta többé-kevésbé állandó valódi vagy civilizált nyelvek (ideologikus) képzetével, elfogadhatóvá válik a cigányok kulturális nincstelenségének gondolata. A marxista írások, melyek egyoldalúan hangsúlyozták a kapitalizmus szerepét a cigányok mint a legelnyomottabb, föld nélküli nép „ősi” „népi kultúrájának”¹⁵ összeűzésében, tovább erősítették ezt a hitet.

Egy harmadik dolog is fakad a kulturális jelentéktelenségnek ebből a képzetéből. Bármi teszi is a cigányokat „cigányokká”, az nem elég arra, hogy nemzetiséget lehessen csinálni belőlük. A kérdés fontossága – amely újra és újra fölmerül Kelet-Európa szétforgácsolódott etnikumokkal teli területein – abban rejlik, hogy a népköztársaságokban a nemzetiségeknek széles körű önszerveződési jogaik vannak. Ezek nemcsak kulturális szervezetek, hanem önálló iskolák,

14 Az egymástól elkülönült és szétválasztható szubjektív és objektív tényezőkről kialakult képzetek, az előzőek dominanciája és az utóbbiak történeti megkérdésessége stb. gátlóan hatnak az önmegjelenítés kialakulására.

15 L. pl. Tomka (1984: 16), bár nem világos, hogy Tomka elfogadná-e alapállása ilyen értelmezését.

újságok, kisebbségi nyelvi programok és a politikai képviselőt megteremtésének jogát is tartalmazzák.

Szemben más kelet-európai országokkal, a magyarországi nemzetiségek ezeket a jogukat valóban gyakorolják (feltehetően azért, mert alacsony lélekszámuk miatt kevés problémát jelentenek az államnak). Ezeket következetesen és féltékenyen védelmezik is. Jó néhány évvel ezelőtt a nemzetiségek plenáris ülésére meghívtak egy cigány delegációt. Amikor erről a nemzetiségi képviselők tudomást szereztek, megtagadták a megjelenést (Báthory János szóbeli közlése). A cigányok nemzetiségként való elfogadásával szembeni érvelés formalizmusát ebben az erősen gyakorlati összefüggésben is látnunk kell, nem csupán mint a nemzetekről kialakult képzetek herderi felfogásának örökségeként, amely összekapcsolódik a kultúra civilizációként való értelmezésével.

A kihívó magyar előítéleteken kívül számos gyakorlati probléma is felmerült, nevezetesen az egészségügy, a munka, a lakáskörülmények és az oktatás/kultúra területén. A párt feltételezte, hogy ha az évszázados elnyomás áldozatainak felajánlja a civilizáció gyümölcseit, azok „fel fognak emelkedni” a magyarok „kulturális szintjére”. Erdős is megállapítja, hogy azok a cigányok, akiknek állandó munkájuk és lakásuk van, egyáltalán nem különböznek a magyar munkásoktól (1960: 2). Számára és a Magyar Szocialista Munkáspárt számára nem létezik teljesebb asszimiláció, mint amit a következő egyszerű képlet leír: (cigány) + (szocialista bérmunka + lakás) = (magyar *dolgozó*) + (cigány folklór).

A szociálpolitika fent említett négy területe még mindig a magyar hivatalos politika meghatározó elemének számít, miközben a magyar előítéletek felszámolását azóta sem követelték soha többet olyan felháborodással és szenvedéllyel, mint azt Bán és Pogány tette.¹⁶ Az 1956 utáni magyar politika a kompromisszum, a reform és a nacionalizmus jegyében fogant. Ezért az a fajta propagandakampány, amelyet Bán és Pogány sürgetett 1957-ben, a korai ötvenes évek kampányaihoz és ennek az időnek uralkodó kommunista kultúrájához tűnhetett hasonlóknak, amellyel az idegen (Moszkvában iskolázott) élcsapat kényszerítette bele a paraszti társadalmat a proletárdiktatúrába.¹⁷ Bármilyen őszinték voltak is a párttagok érzelmei, a magyar előítéletekkel szembeni erőteljesebb fellépés jelentős ellenállásba ütközött volna. Érzésem szerint a cigánykérdés megoldása nem számított a politikában annyira központi kérdésnek, hogy ez a küzdelem megérte volna a fáradságot.

Annak ellenére, hogy alapvetően tehát nem foglalkoztak az előítélet és kiszákmányolás kérdésével, az utolsó évtizedben egy ehhez kapcsolódó vita lángolt fel az asszimiláció és integráció mibenlétéről. Ennek teljes elemzése és a hozzászólások bemutatása túl messzire vezetne, de néhány szót mégis szólok róla, hogy legalább utaljak a cigánykérdéssel kapcsolatos gondolkodásmód megvál-

¹⁶ A cigány történelem dokumentumainak egy igen átfogó gyűjteménye indokolatlanul jelenti ki, hogy „a közzétett adatok alapjául szolgáló módszertani eljárás megalapozottsága erősen vitatható” (Mezey, 1986: 238). Elképzelhető, hogy ez az utalás Bánnak és Pogánynak a magyar előítéletekkel kapcsolatos gúnyos megjegyzéseire vonatkozik.

¹⁷ Lásd Pach tanulmányát a nacionalizmusszemlélet változásaihoz: ez egykor a „legfőbb ellenség” volt, ma pedig már elkülönítik a *hazafiságtól*, amely igazi szocialista jellemvonás (1986).

tozására a mai Magyarországon.¹⁸ A hétköznapi magyar nyelv ugyanazt a szót (*beilleszkedés*) használja az asszimiláció és integráció folyamatának leírására. A két jelentést hivatalosan először egy 1976-ban megjelent könyvben különböztették meg, amely a Magyar Szocialista Munkáspárt nemzetiségi politikáját taglalja (de a cigánykisebbségi politikát nem) (Herceg, 1976). Herceg megkülönböztette az asszimilációt – egy csoport teljes gazdasági és kulturális beolvadását egy másikba, amelynek során az asszimilált csoport teljesen elveszíti etnikus identitását – az integrációtól, amikor is a „civilizációs szint” és az életmód azonossá válik, de a csoport megőrzi megkülönböztethető etnikus identitását. Ugyanebben az évben jelent meg először Bromlej „Etnosz és néprajz” című könyve is magyarul. Ez a szöveg elméletileg legitímálta a talán „kulturális identitás”-nak nevezhető fogalom bevezetését a kelet-európai hivatalos marxizmus számára.

Az értelmiségi cigányság számára ennek a két eseménynek a jelentősége abban állt, hogy a cigányokat most már „etnoszként” lehetett kezelni, még akkor is, ha (egyelőre) nem volt erejük ahhoz, hogy nemzetiséggé alakuljanak. S egy saját „etnoszi” felmutatni képes csoport már jogokat formálhatott az „integrálódásra”, még ha az „asszimilálódásra” nem is.

Egy évvel később a kulturális miniszter (a liberális hírében álló Pozsgay Imre) is kiadta a „Írányelvek és módszertani ajánlások a cigány lakosság elmaradott rétegeivel kapcsolatos közművelődési tevékenység szervezéséhez” című munkáját (Kulturális Minisztérium 18336/1977).

Ebben a miniszter ugyanolyan módon különbözteti meg a cigányok „közvetlen” és „közvetett” „beilleszkedését”, ahogyan Herceg választotta szét az asszimilációt és az integrációt. Megjegyzi, hogy ott, ahol roma nyelven beszélő népesség él, „Ez a közművelődésben esetenként a cigány nyelv felhasználását jelenti; támaszkodást a cigánykultúra értékes elemeire; s átmenetileg homogén cigány művelődési közösségek munkájának támogatását” (I. 4. b.). Ez jelentős lépés volt a cigány értelmiségiek számára, mivel legális teret adott spontán módon már megkezdett kulturális tevékenységük folytatásához népük körében (Báthory 1983: 23).

A miniszter azonban egyúttal le is szűkítette a mozgásteret azzal, hogy figyelmeztetett rá: „folyamatos felvilágosító munkát kell végezni kisebb értelmiségi csoportok cigányromantikára támaszkodó – így a cigányok érdekeit félreismerő – szeparatista törekvéseivel szemben is.” (I. 2). Hogy adott helyzetben mi számított „cigányromantikának”, azt alkalmanként más-más módon lehetett értelmezni. E korlátozások ellenére 1979-ben a cigányok az MSZMP Politikai Bizottságától megkapták az „etnikai csoport” státust.¹⁹

A cigányok számára ennek a státusznak ugyan nem volt jogi jelentősége, de megerősítette a kulturális miniszter által 1977-ben meghatározott ideológiai és morális alapállást. Ez egyáltalán nem volt jelentéktelen, és akkor hozta meg gyümölcsét, amikor a politikai helyzet megváltozásával a magyar politika „li-

18 Csak egy sebtében összeállított lista: Báthory, 1979; Csalog, 1973, 1979; Havas, 1982 *a-d*; Kozák, 1984; Lakatos, 1977; Réger, 1984; Schiffer, 1980; Vekerdi, 1972, 1974, 1984 és sokan mások.

19 Mezey (1986). A terminológiának ez a változása a határozat egy kiskapuján osont be (Mezey, 1986: 274), és Pozsgay előző dokumentumához hasonlóan a (nem cigány) értelmiségiek egy „szűk csoportja” elleni támadással egyenlítődt ki, „amelynek nézeteiben keveredik az új baloldali demagógia és a cigány nacionalizmus” (Mezey 1986: 270).

berális” vonala az 1980-as években is folytatódott. Az utóbbi néhány évben az önálló cigány kezdeményezések tere kiszélesedett: a cigány gyerekek számára a romák és más cigány értelmiségiek minden évben „olvasótáborokat” szerveznek; városi és falusi központokban kulturális klubok jöttek létre; 1985-ben felülről kiválasztott, de legalább elméletileg helyi alapon összeállított cigány tanácsadói testületet szerveztek a társadalmi és politikai ügyek megvitatására; a következő évben tervbe vették egy Cigány Kulturális Egyesület megalapítását, és ez év (1987) januárjában egy részben kétnyelvű havilap, a *Romano Nyevipe/Cigány újság* jelent meg a standokon. Szerencsére nem az én feladatomban e folyamat minden állomásának számbavétele.

Bármennyire szabadok is a cigányok a kulturális szerveződésben, az állam alapvető irányultsága ugyanolyan, mint 1961-ben volt, és az azóta meghozott valamennyi döntés továbbra is az eredeti politikai irányvonalat követi, s csupán apró igazításokat jelent az alapvetően jól kiegyensúlyozott politikán. Ennek a politikának az alkalmazására térek most rá.

III. fejezet

Hétköznapi munkások, vasárnap cigányok

> Az országos határozattól a helyi alkalmazásig

Meghirdetése után több évig késett a cigánypolitika átültetése a gyakorlatba a végrehajtó hatalommal hatékonyan együttműködni képes koordináló testület hiánya miatt. 1968-ban a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt tárcaközi bizottságot hoztak létre. A megyei tanácsi képviselőkkel és a tárcaközi bizottság mindenütt létrehozott helyi szerveivel együttműködve ez lett a politikacsinálás országos fóruma (Kozák, 1984: 15–16).

A Harangoshoz hasonló helyeken ezt a politikát a már az első fejezetben említett alapállás akadályozta, hogy tudniillik a cigányokat okolták saját szegénységükért, de azért 1964-ben a harangosi városi tanács önmagának is megjelölt három feladatot: a cigányok iskoláztatásának elősegítését, „munkára szoktatásukat”, és gettó típusú telepeik felszámolását. Kimondták, hogy a cigányoknak „sok segítségre van szükségük ahhoz, hogy az emberiség nagy családjában megtalálhassák helyüket, ha a társadalom hasznos emberekké akarja formálni őket”.¹

Ennek ellenére ugyanaz a bürokratikus tehetetlenség, amely a központi kormányzatot is bénította, 1977-ig Harangoson is uralkodónak bizonyult. Abban az évben egy cigányügyeket koordináló megyei szintű bizottság létrehozásával megteremtődött a következetes cselekvés szervezeti kerete, mivel ennek tisztviselői a határozatok végrehajtására ösztönözték a harangosi tanácsot. Korábbi tétlenségük jó példája az 1977-ben született jelentés, amely megállapítja, hogy az előző 12 év során nem szereltek föl vécéket, és nem szervezték meg a szemétszállítást sem a harangosi cigánytelepeken.

A jelentés eszmefuttatásokat is tartalmaz. Ezek föltárják azokat a problémákat, amelyekkel a helyi tanács az 1961-es határozat alkalmazását illetően küszködött. A cigányok esetében a harangosi tisztviselők egyetértenek a nemzetiségi státus elutasításával, és a „cigány” szociológiai kategóriaként való meghatározásával. Ugyanakkor azt is bevallják, hogy gondjaik vannak az 1961-es osztályozással, mert a „beilleszkedett” cigányok ugyan nem különböznek a magyaroktól, de igen nehéz különbséget tenni az éppen „beilleszkedők” és a „nem beilleszkedettek” között. Úgy érezték, hogy a munka és a kultúra egymásra vetítése – amelyet az 1961-es határozat javasolt – a valóságban nem alkalmazható. Hiszen

¹ A leggyakoribb kifejezés erre a cigányokkal kapcsolatos programra a „felnevelni” szó, amint azt a jó szülők teszik gyermekeikkel.

ugyanazt az embert munkaviszonya alapján a „beilleszkedő”, míg lakáskörülményei alapján a „nem beilleszkedett” kategóriába lehetne sorolni, és így tovább.

Ezeket a tisztázatlan kérdéseken továbblépve a jelentés a város cigányainak lakáskörülményeivel és munkakultúrájával foglalkozik. Becsületesen bevallja, hogy a nem beilleszkedett cigányok „munkamorálja” alacsony, de ezt a több száz éves „kizsákmányolás” számlájára írja. A jelentés a közvéleményt foglalkoztató egyik legfontosabb kérdéssel, a cigányok közötti bűnözés arányainak áttekintésével fejeződik be². Kiemeli, hogy miközben a cigányok a teljes népesség 3%-át alkotják, számlájukra írható az összes bűnözés 10-15%-a, melynek természetét a következő számok szemléltetik: Az iskolakerüléssel kapcsolatos „bűnözés” nagy többségét – 156 esetből 153-at – cigányok követik el; ugyanabban az évben a 23 lopás 15,2%-át a város cigányai követték el. Ezek az arányok az 1960-as évek közepétől 1985-ig nagyjából azonosak.

Az első jelentés megírása óta eltelt húsz-egynéhány esztendő folyamán a cigányokkal szembeni nyílt ellenségeskedés csökkenni látszik. Ugyanakkor azonban a magyar előítéletekkel szembeni harc teljesen formálissá vált. Egy 1979-es jelentés azt magyarázza, hogy a meglévő előítéletek „nem rasszista alapon nyugosznak, hanem a cigányok életmódja ellen irányulnak”. Ennek megváltoztatása érdekében „a cigányoknak kell sokat tenniük” (saját kiemelésem). A tanács előadásokat, társadalmi munkát és a nevelés más formáit szervezi meg, hogy megakadályozza „a cigány lakosság kötődését hagyományos életviteléhez és szokásaihoz”. A kör Bán és Pogány írásának megszületése óta bezárult, a cigányokon múlik, hogy meg tudják győzni a magyarokat: megbecsülést érdemelnek, és alkalmasak az integrációra.

> *Lakáskörülmények*

A politika egyik sarkköve a lakásprogram volt, és ennek megvalósítása során bukkant felszínre sok probléma, amellyel a hatóságoknak a cigányokkal kapcsolatban szembe kellett nézniük. Ezért röviden áttekintést adok a fejleményekről. 1964-ben a 15 éves lakásfejlesztési terv részeként az országgyűlés rendeletet adott ki azzal a céllal, hogy 1980-ig számolják fel az összes cigánytelepet, és a cigányokat – amennyire lehetséges – vegyítsék el a többségi népesség között. A kezdeményezés nyomán az első és a legfőbb erőfeszítés arra irányult, hogy a leginkább szembeötlő helyekről – az idegenforgalom központjaiból, a főutak mellől stb. – tüntessék el a cigányokat. A kevésbé zavaró helyen lévő telepekhez egyelőre nem nyúltak (Kozák, 1984: 25).

A cigányok kölcsönt vehettek föl, hogy saját házat építsenek vagy üreset vásároljanak. Erre akkor volt módjuk, ha a családfő rendelkezett legalább egy-éves munkavissonnyal, a család pedig a kölcsön 10%-ával, valamint a kölcsön és az építkezési költségek különbözetével. Ebben az esetben a család 35 éves

² A modern Magyarországon a legnépszerűbb televíziós rendőrségi program, a *Kék Fény* jóvoltából jutnak a cigányok a legnagyobb közönséghez. A műsor több mint kétórás adásideje alatt figyelemre méltó erőfeszítéssel kísérli meg meggyőzni a nézőket arról, hogy a valóban szörnyű bűntettek nagy részét a cigányok számlájára lehet írni.

határidővel 180000 Ft-ig terjedő kamatmentes kölcsönt kaphatott. Bár ennek reálértéke folyamatosan csökkent, mégis az eltelt 17 év alatt a lakáskörülmények – a statisztikák szerint – figyelemre méltó változást mutattak. 1964-ben 222000 ember, a cigányságnak több mint a fele élt „telepeken”. 1981-re már csak 12-15%-a, 50-55000 fő. (Kozák, 1984: 21).

A jelentős változás mögött számos megoldási variáns áll, melyek közül kettő, a *csökkent értékű*, „Cs” lakások és a barakkszerű telepek – amelyet az első fejezetben bemutatam – aligha jelentenek előrelépést a korábbi telepekkel szemben. A mára hírhedtté vált „Cs” lakásokat gyakran rossz minőségű anyagokból építették, ugyanis a hivatalos építők az eredetileg kiutalt anyagot eladták a fekete piacon. Ezeket egyébként is olyan módon tervezték, hogy gyakorlatilag a régi telepek társadalmi-környezeti problémáit reprodukálták. (Havas szóbeli közlése, Demszky, 1980). Az utóbbi években az átköltözések aránya is csökkent. Így abban a megyében, ahol Harangos is található jelentősen visszaesett azoknak a száma, akik élnek a házépítési kölcsön lehetőségével, vagy házat vesznek. Ezek a számok megfelelnek az országos arányoknak (Kozák, 1984: 21).

	1971–75	1976–80	1981	1982	1983
A lehetséges kölcsönt felvevők százalékos arányai	76,4%	65,5%	56,0%	58,0%	41,7%

Harangoson – mint ahogy az egész országban – ezek és más problémák ellenére tény, hogy a legtöbb cigány ma jelentősen jobb lakáskörülmények között él, mint 20 évvel ezelőtt. Ez még akkor is igaz, ha a lakóhelyi elszigeteltség megszüntetésére irányuló kísérlet nem járt sikerrel.

Harangoson az 1968-as népszámlálást követő évben megyei segítséggel kezdtek hozzá annak a tervnek a megvalósításához, hogy a négy telep közül kettőt felszámoljanak. Ezt 1974-re végül el is érték. Az 1970-es évek végére összesen több mint 150 embert költöztettek el a legkezdetlegesebb telepekről, ahol a legközelebbi kút 150 méterre volt a házaktól. Ők mindannyian a *Gödörben*, a *Dankó utcában* vagy a *Malac utcában* kaptak lakást.

Ugyanakkor a tanács a szükséges pénzforrásokkal rendelkező cigányokat – szinte kamatmentes kölcsönök felajánlásával – arra ösztönözte, hogy házakat vásároljanak a magyaroktól. Az utóbbi húsz évben néhány roma család káprázatos meggazdagodása azt is lehetővé tette, hogy három család a város központjában vásároljon házakat, bár többségüknek csak arra volt lehetősége, hogy város új cigány-„negyedeiben” jusson lakáshoz.

A *Párizs* története jól illusztrálja a cigánytelepek spontán kialakulását a magyar családok lakta területeken. Az 1930-as évekig a *Párizs* szőlőként használt egyházi birtok volt. Akkoriban több parcellát parasztcsaládoknak adtak el, néhányuk házat is épített. Az első cigány 1949-ben vett itt házat, majd két évvel később követte őt testvére. A család legnagyobb része ezekre az egymás mellett fekvő telkekre költözött, mígnem egy harmadik család, az előbbiek anyai nagynénje fiának családja 1966-ban egy másik ingatlant is megvásárolt. 1968-ban ezen a három telken kívül, ahol (egy nem egészen megbízható tanácsi jelentés

szerint) 7 család lakott mintegy 50 taggal, még két másik telekre is beköltözött további 8 család 50 taggal. Ettől kezdve a romák folyamatosan vásároltak itt házakat, különösen az 1970-es évek vége felé, amikor az állam először adott a cigányoknak lakásvásárlási kölcsönt. A legújabb vásárláskor, amelynek 1985 nyarán magam is tanúja voltam, három család versengett egy ingatlanért, és egészen biztos, hogy a még magyarok által lakott házakat is meg fogják kaparintani, ha elfogadható áron adják el őket.

A magyarok számára az első odaköltöző cigány család még kivételnek számít, de a második – mint egy új uralom – már kényelmetlen. Attól kezdve, hogy egy területet cigányövezetként kezdenek számon tartani, a magyarok megpróbálnak elköltözni onnan. Valami ilyesmi történt a *Krakkó* környékén, ahol a századfordulón a szűk parcellákat romungro cigányok vásárolták meg. Ezt követően pedig, a második világháború tájékán oláh cigányok költöztek ide. A *Kolónián* pedig egy különösen sikeres lókupec vásárolta meg egy – a második világháború alatt menekülni próbáló – zsidó család házát. E köré a cigány mag köré rokonok költöztek be, és most már csak egyetlen magányos magyar aszszonyt fognak közre, aki – egyébként értékes – ingatlanát már csak a cigányoknak tudja eladni, ők pedig monopolhelyzetük biztos tudatában nem fogják megadni érte a piaci árat. A *Dankó utcában* csak cigányok laknak, és kutatásaim idején egyetlen magyar sem költözött a *Gödörbe*. Az ott lakóknak sincsenek gyermekeik, nagy részük nyugdíjas.

Bár a városi emberek többsége a cigányok által sűrűn lakott területekről úgy véli, hogy „*fehér ember* a lábát oda be ne tegye”, a *Krakkóban* és a *Párizsban* még számos magyar család él a cigányok között. Mindamellet az elkülönülés irányába ható tendencia megmarad, s a cigányok áttelepítéséről szóló egyik, meglehetősen sztoikus jelentésben (1977) a tanácsi tisztviselők megállapítják, hogy a városban „minden erőfeszítés ellenére a lakások megszerzése két vagy három körzetre koncentrálódott”. Valójában ha nem használjuk a „telep” hivatalos meghatározását – mint olyan helyét, ahol legalább három putri található –, hanem olyan területnek tekintjük, ahol a cigányok már olyan nagy számban élnek együtt, hogy a nem cigányok megpróbálnak onnan elköltözni, azt látjuk, hogy a város cigányainak legalább fele továbbra is ilyen területeken él.

A cigányok számára a megsegítésüket célzó, államilag támogatott politika a szó szoros értelmében áldás volt. A két, elütő életmódú etnikai csoport egymáshoz illeszkedésének alapvető problémája ma mégis súlyosabb, mint volt a lakásprogram beindítása előtt. Egyik apró jele ennek az egész Magyarországon elterjedt (és Csehszlovákiában ugyancsak előforduló) vándortörténet a lakótelepi parkettát eltüzéző cigányokról — ez a toposz a cigányok és magyarok közötti növekvő érintkezés ellenére is virul. Megkísértem, hogy ezt akár csak egyetlen valóban megtörtént esettel is alátámasszam, de nem sikerült. Így arra a következtetésre jutottam, hogy a történet nem valóságos tényeken, hanem a cigányok feltételezett természetén alapszik; olyanfajta dolog ez, amit megcsinálnának, tehát biztosan meg is teszik. Az ilyenfajta hiedelmek szívóssága abból a tényből is lemérhető, hogy a legutóbbi (1985) tanácsi jelentés a következő hírt közli: „Megtörtént, hogy egy cigány család, amely a putriból összkomfortos házba költözött, tűzifának használta a padlódeszkákat.” Részleteket, mint általában, nem közöltek.

> *Egészségügy*

A cigányok egészségi állapotának problémája is hivatalos figyelmet kapott. A Cigány Kulturális Szövetség által gyűjtött adatok szerint 1957-ben, miközben a magyarság várható átlagos életkora 65 év volt, a cigányoknak mindössze 15%-a élte meg 45. életévét (idézi Erdős, 1960: 5). Csaknem harminc évvel később a cigányok várható életkora Heves megyében még mindig 10 évvel rövidebb, mint a magyaroké (Beszámoló, Eger, 1984: 27). A légzőszervi megbetegedések, a koszorúér-problémák vagy például a hepatitisz sokkal gyakoribbak a cigányság körében. A csecsemőhalandóság aránya a harangosi cigányok között az 1960-as évek elején négyszer akkora volt, mint a város többi lakója körében (A Beszámoló függeléke, Harangos 1968). Sajnálatos módon az újabb jelentések nem szolgálnak pontos adatokkal, bár az 1984-es megyei jelentés azt állítja, hogy a megelőző évek statisztikái szerint a csecsemőhalandóság és a csecsemők megbetegedései még gyakoribbakká váltak. Más szóval a cigányok életlehetőségei és életminősége jóval a magyaroké alatt maradnak. Ezt a tényt bármely cigánytelepen tett látogatás megerősítheti. Ezeken számos középkorú, krónikus betegség miatt leszázalékolt ember él.

Gyakorlatban és elméletben egyaránt „a terhes- és a szülés utáni gondozás a kulcskérdés az egészségügyi ellátás biztosításában a cigány lakosság körében”. (Beszámoló, Eger, 1984: 28). Valójában – harangosi tapasztalataim szerint – valamennyi állami alkalmazott közül a védőnő az egyetlen, akinek rendszeres és baráti kapcsolata van a cigányokkal. Ezért, amikor a gyermekek egészségének megóvásáról van szó, a védőnőt kedvezően fogadják. Ugyanakkor, mivel a fogamzásgátlás propagálása is tevékenységének része, a cigány férfiak gyakran kevésbé udvariasan bánnak vele. A cigányok nem tudják, hogy a védőnők jutalékot kapnak minden olyan cigány nő után, akinél elérték, hogy rendszeresen szedje a fogamzásgátló tablettát. Ellenkező irányú politikát követnek a magyar lakosság körében, ahol éppen a születések számának növelésére ösztönöznek.

A magyar hatóságok politikájának egyik sikerét a cigányok születési arányszámának lassú csökkenése jelenti, ami 1973 óta tíz év alatt több mint tíz százalékkal esett vissza – a magyarok születési arányszámának hasonló csökkenésével együtt (Beszámoló, Eger, 1984: 28). A cigányok születési arányszáma iránti intenzív érdeklődés, amellyel a hivatalos iratokban találkozunk, két tényezőnek tulajdonítható. Az egyik az a remény, hogy a születések csökkenő száma arra ösztönzi a cigányokat, hogy „magyar” típusú házakba költözzenek, és gyermekeiket „civilizált” módon neveljék föl. Ezáltal az iskoláztatás révén a gyerekek is fejlődhetnek (Beszámoló, Eger, 1984: 23). A kétgyermekes családmodell – úgy tartják – nagyobb hajlandóságot váltana ki a magyar társadalomba való integrálódásra, vagy ha mást nem, legalább a gyermekek számára megteremténé ennek egyik feltételét. Így a megyei jelentés biztató jelnek tekinti az iskoláztatás foka és a cigány családokban született gyermekek száma közti összefüggést. Ennek hangsúlyozására hasonló párhuzamot von a munkahelyi beosztás és a gyermekek száma között.³

³ Természetesen valakinek munkahelyi besorolása egyenes összefüggésben van iskolai végzettségével.

A másik tényező egészen más jellegű. Ez a magyar népesség körében egyre erősödő félelem attól, hogy a magyar népet egy napon bekebelezik a cigányok. E meglehetősen irracionális félelem meglétét és erejét igazolja az etnográfus Bell is, aki azt mondja, hogy a (Harangos közelében fekvő) laposi magyar parasztok „attól félnek, hogy a falut elfoglalják és elárasztják [a cigányok]” (1984: 289). Budapesten megdöbbenéssel ültem és hallgattam, amint tanult történészek azokat az aggodalmaikat osztották meg velem, miszerint 2180-ra több cigány lesz Magyarországon, mint magyar.

Még a hivatalos szervek is tesznek rá gesztusokat, hogy csillapítsák ezeknek a hiedelmeknek az erejét. Igaz, nem a számokkal való játékot utasítják vissza, hanem azt állítják, hogy a cigányok civilizálódásával a probléma is el fog tűnni.

A Harangosra vonatkozó számadatok, bár hosszú távon változást mutatnak, rövid távon jóval bizonytalanabbak. 1893-ban az összeírt cigányok 50%-a 14 év alatti volt (OSH 1895: 25), 1984-ben ez 39,5%-ra esett vissza. De míg 1895-ben a cigányok demográfiai megoszlása megegyezett a magyarokéval, 100 évvel később a magyar népesség struktúrája alapvetően megváltozott.

Népesség megoszlása	Cigányok		Magyarok
	1980	1984	1985
Kor		százalék	
0–5	14,6%	16,2%	7,8%
6–14	16,1%	23,1%	13,7%
15–55 (nők)	63,9%	54,0%	66,3%
15–60 (férfiak)			
56+	4,9%	4,6%	17,9%
61+			

A hatóságok támadásának harmadik frontja a cigányok „tisztasága”, illetőleg „piszkossága” volt. A tisztviselők – akik saját bevallásuk szerint soha nem lépték át a cigány házak küszöbét – az ottani förtelmes bűzről, piszokról s a cigányok hajában lévő tetvekről beszélnek. Egészen az utóbbi időkig a tanács aktív politikájának része volt, hogy a *Köjál* minden nyáron kétszer „kimosdatta” a város cigányait. Ez a következőt jelentette: egy reggel a rendőrség és a tanácsai tisztviselők meglepetésszerűen körülzárták a telep, a férfiakat és nőket külön-külön hajmosásra, forró zuhanyra és tetvetlenítésre kényszerítették. A szervezők elmondták, hogy mindig akadt egy-két cigány, akinek nem tetszett a mosakodás ötlete, de többségük örömmel vette tudomásul a fürdést. A telep magyar lakosságának nem kellett részt vennie ebben a megpróbáltatásban.

Bármi volt is a cigányok akkori reakciója – sok fiatalabb férfi azt mondta nekem, hogy elmenekültek a telepről –, ezekre az eseményekre bizonyos keserűséggel emlékeznek. Főleg azokat a leveleket emlegették nekem, amelyeket a férfiak kaptak, hogy munkahelyükön igazolni tudják engedély nélküli távolmaradásukat. Elmondták, hogy inkább vállalták a távolmaradás megbüntetésének kockázatát, mint azt, hogy bemutassák ezeket a leveleket, és így magyar munkatársaik nevetségének tárgyává váljanak. A romák föltették nekem a költői kérdést: vajon a tanács nem tudja, hogy a munkahelyen is vannak zuhanyozók?

Mások hozzáfűzték, hogy nők és férfiak nyilvános mosakodása nem illik a cigányok életmódjához.

A tanács nagy jelentőséget tulajdonított a kollektív megalázás – a cigányok magánéletét és tisztálkodási szokásait egyaránt sértő – ilyen formájának. Az 1979-es jelentés megjegyzi, hogy az általános mosdatás ahhoz a kevés dologhoz tartozott, ami „valóban elért [valamit]”. Nevetséges, hogy miközben a tanácsnak volt rá pénze, hogy erre a látványos és kötelező antikarneváltra 30000 Ft-ot költsön, be kellett vallania, hogy „számos határozat ellenére a *krakkói* telepen még mindig nem épültek meg a vécék”.

A kosz és a tetű sok magyar számára érzelmi kérdés. Azt a biológiai tény, hogy a tetvek okozta járványok ciklikusan ismétlődnek, és teljesen függetlenek olyan emberi tényezőktől, mint a tisztaság, még a tanács egészségügyi osztálya is figyelmen kívül hagyta. Ezért követte a fürdést a tetvetlenítés. Ennek az erőltetett politikának szimbolikus jellegét jól illusztrálja az, amit egy egészségügyi tisztviselő 1985-ben a *párizsi* látogatásakor tett. Magával hozott egy csapat munkást, hogy irtsák ki a legyeket, holott azok mindenütt megszorodnak, ahol állatokat melegben tartanak. Miután befejezték a munkát, a tisztviselő kocsjába invitálta a gyermekek egy csoportját, akik azért gyűltek össze, hogy megnézzék az embereket munka közben. Édességet ígért nekik, és az autójából elővett egy csomó dobozt. Mielőtt szétosztotta volna ezeket, az egyiket kinyitotta, és tartalmát a gyerekekre szórta. Odamentem és megnéztem a dobozokat. Tetű elleni szer volt bennük! „Áldásának” természetesen semmilyen praktikus értelme nem volt. A „megtisztítás” gesztusa volt ez, annak a beteges képzetnek a tükröződése, miszerint a cigányok mocska beszennyezi a tiszta magyarokat.

> *Oktatás*

25 évvel azután, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt meghatározta cigánypolitikáját, a cigányokat még mindig nem sikerült hatékonyan integrálni az iskolarendszerbe, az asszimilációról nem is beszélve. Ezt hivatalosan is elismerték, és nagyrészt azoknak az embereknek a számlájára írták, akik az Oktatási Minisztériumban „tele vannak a cigányokkal szembeni előítéletekkel” (Kozák, 1984: 33). Az előrelépés hiánya abból a tényből is lemérhető, hogy a cigánygyerekek 60%-a nem fejezi be a kötelező 8 osztályos általános iskolát, ami pedig továbbtanulásuk előfeltétele lenne. A cigányok 32%-át „egészségügyi nevelőintézetekben” helyezik el, ami leginkább kiegészítő iskolákat jelent.

Az 1970-es évek közepéig Harangoson a cigányokat kizárták a rendes iskolai osztályokból, és külön cigányosztályokban helyezték el őket. Ez a gyakorlat – azok szerint, akik ilyen osztályokba jártak – azt jelentette, hogy egyszerűbb, igénytelenebb tananyagot sajátítottak el, és sok időt töltöttek beszélgetéssel. Romák, akik ilyen rendszer szerint tanultak, emlegettek egy kedves, de egyértelműen hatástalan idős embert, aki nagyon jól kijött a gyermekekkel, megtanult valamelyest roma nyelven beszélni, de a tantárgyak tanításában jóval kevesebb eredményt tudott felmutatni. Szó sem volt arról, hogy specialisták segítségét

vegyék igénybe sajátos igényeik kielégítéséhez. Elszigeteltségük csupán azt jelentette, hogy az osztálytermen kívül mindenki elfeledkezhetett róluk⁴. 1976-ban, majd 1977-ben tervek születtek a cigány gyermekek néhány éven belüli normál osztályokban való elhelyezésére. Ehelyett azonban új gyűjtőhelyet találtak a cigány gyermekek számára: a kiegészítő iskolát, ahová most a harangosi cigány gyerekek egynegyede jár.⁵

Bár az iskola tanárai magánbeszélgetéseken bevallják, hogy a gyerekek nagy része nem szellemileg visszamaradott, csupán „speciális igényeik” vannak, a gettósítás gyakorlata fennmaradt. Ezt a jelenséget a cigány gyermekek is felismerték, akik az iskolát *cigányiskolának*, vagy másképpen *bolondiskolának* nevezik. Innen nem nyílik út a továbbtanulásra, például arra, hogy szakmunkásképző intézményekbe kerüljenek, mivel az itteni képzés erre nem megfelelő. A gyerekek legnagyobb része úgy kerül ki az iskolából, hogy a legegyszerűbb ismeretekkel sem rendelkezik ahhoz, hogy a modern Magyarországon boldogulni tudjon. Sok olyan gyerek van például, aki éveken át járt ebbe az iskolába, és még az órát sem ismeri.⁶

A szülők és tanárok kapcsolata ritkán jó, és több esetben kifejezetten nagyon rossz. Annak ellenére, hogy a tanároknak kötelező lenne évente egyszer családlátogatást tenni, az attól való húzódozás miatt, hogy olyan helyre, mint a *Párizs* vagy a *Dankó utca*, betegyék a lábukat, ezek a látogatások rendre elmaradnak. Néhány cigány azért mégis profitált abból, hogy a tanács az utóbbi években komoly figyelmet fordított erre a problémára. Így sokat javult a helyzet a középfokú iskolázásban (pl. a szakmunkásképzőkben) 1982 óta, amikor még egyáltalán nem jártak oda cigányok. E változások ellenére a cigány gyermekek nagy többsége úgy hagyja el az iskolát, hogy az iparban csak segédmunkásként tud elhelyezkedni.

Az állami politikának csak egy irányára térnék itt ki, nevezetesen a cigánygyerekek állami gondozásba vételének taktikájára. A tanács nézete szerint – amely „asszimilálni” akarja a cigányokat – elsősorban a cigányok otthoni élete idézi elő antiszociális viselkedésüket. Ezért – ahogyan az 1977-es jelentés leszögezi – ha „a veszélyeztetett kategóriát szigorúan vesszük, szinte minden, teljesen élő cigány gyermeket állami gondozásba kellene venni”.

Magyarországon egy ideig bizonyos tisztviselők erősítették azt a nézetet, hogy ez a legjobb eszköze a gyermekek társadalomba való integrálódásának.⁷ A legutóbbi harangosi jelentés is megállapítja, hogy „ez is az asszimiláció egy módja”. Ennek megfelelően láthatjuk, hogy míg 1976-ban csak 12 gyermek volt állami gondozásban, 1980-ra ez a szám 33-ra, 1985-re pedig 40-re emelkedett. Ez a harangosi állami gondozott gyermekek 25%-a, miközben a cigány gyermekek csupán az iskoláskorúak 5%-át alkotják. Országos szinten változás történt

4 L. Réger (1978) a cigányok kirekesztéséről a tanulás fő áramából.

5 Ez jobb, mint az országos átlag, amely a cigány gyermekek egyharmadát jelenti. A nyugat-indiai gyermekek hasonló kezeléséről Nagy-Britanniában vö. Coard (1971).

6 L. Forray és Hegedűs (1985) rendkívül lényeglátó tanulmányát arról a kulturális konfliktusról, amely a roma gyermeknek a magyar oktatási rendszerbe bevonását kíséri.

7 Vekerdi munkái (pl. 1981, 1984) közvetlenül is alátámasztják ezt az álláspontot. Ő azt a cigány kultúrától elválaszthatatlan konzervatívizmust hangsúlyozza, amely szülőkről gyermekekre száll.

ebben a politikában a néhány helyen bevezetett hetes napközi szorgalmazásával. Ez azonban még nem ért el Harangosra.

> *Munka*

A párt valamennyi célkitűzése közül az a törekvés került a hivatalos kezdeményezések középpontjába, hogy valamennyi munkaképes cigány férfi dolgozzon, a rendszeresen munkát vállaló cigány asszonyok aránya pedig emelkedjen. Úgy gondolták, hogy a cigányoknak dolgozóvá való előléptetése meg fogja teremteni minden más bajnak is az ellenszerét. A munka révén ugyanis a cigányok visszaszerezhetik régi foglalkozásaik megszűnte miatt elveszített önbecsülésüket. A kollektíva hatásának köszönhetően a cigányok ki fogják nőni az olyan anti-szociális jellemvonásaikat, mint a kéregetés, lopás, becstelenség és mindeneke-lőtt a lustaság.

A „munkának” tulajdonított különleges jelentőség nem a párt cigánypolitikájának sajátossága, és csak a magyarországi szocializmus tágabb összefüggésében értelmezhető, ahol a hatalom névleg a „munkásosztály” kezében van. A munkának Magyarországon nagyobb az ideológiai jelentősége, mint a kapitalista gazdaságokban, ahol az árucserén – a társadalmi újratermelés legkiemelkedőbb tevékenységén – van a hangsúly. Hogy érzékeltetni tudjam a különbséget, valamelyest karikíroznom kell a valóságot. Angliában a közvélemény a tőzsde helyzetéről közölt napi jelentések alapján képet kaphat a gazdasági helyzetről. A magyarországi hírugynökségek jelentéseiből ugyanakkor sokkal inkább a mezőgazdaság vagy az ipar egy ágazata termelésének növekedéséről vagy visszaeséséről értesülhet. Ez az egyik következménye a társadalmi újratermelésről alkotott képnek, amely a termelést és nem a cserét hangsúlyozza meghatározó elemként. A kulcselem ebben a *termelő* munkahely, pl. a gyár, amely ideális körülmények között az önellátó nemzet számára termel. Az egyes ember konkrét munkája ezért közvetlenül része a magyar nép közös erőfeszítésének.

A munka más szóval nem csupán vagy nem elsősorban magánjellegű árucseré eredménye egy munkaerejét eladó ember és a munkáltató között, amelynek értelmében az utóbbi az előbbi munkaerejének tulajdonosává válik. A munka sokkal inkább alapvető emberi kötelesség, és kivételes esetektől eltekintve, a magyaroknak nincs joguk *nem* dolgozni.⁸ Ahogy Swain (1985) megállapította, a „létező szocializmusban” „a munkaerőt meg *kell* venni, mert a társadalom minden tagjától elvárják, hogy dolgozzon, és erről *nem lehet lemondani* pusztán a nem kielégítő kereslet vagy az alacsony jövedelmezőség miatt” (1985: 6, kiemelés tőlem). A munkaerő nem olyasvalami, ami az embertől elkülöníthető lenne, és amiről a piac helyzetétől függően eldönthetjük, hogy megválnak-e tőle vagy sem. Valójában ez a tevékenység az, ami az embert a társadalom teljes értékű tagjává teszi.⁹ Ennek alapvető fontossága abból is érzékelhető, hogy az ilyen

8 A szovjet nézetekben látható közvetlen párhuzamokra l. Humphrey (1983: 76–77, 92–93, 111–113).

9 Fiam születési bizonyítványához egy kártyát mellékeltek, amelyen ez állt: „úgy nevelje gyermekét, hogy tisztességes, munkaszerető, becsületes ember váljon belőle”.

társadalmi rendszerek – a tartósan kevésbé hatékony ipari termelés ellenére – milyen nehezen fogadják el a munkanélküliséget.

A nemzetet a hivatalos megfogalmazás szerint a *dolgozó nép* alkotja, és ezért a magyarok nem elsősorban mint állampolgárok, hanem mint *dolgozók* nyerik el teljes társadalmi státusukat a társadalmi újratermelés folyamatában. Ezt az országot nem egy képlékeny polgárság véletlenszerűen megválasztott képviselői, hanem a dolgozó nép – vagy megbízott képviselői – irányítják. Nem ez az egyetlen álláspont Magyarország politikai gazdaságtanáról, de ez az uralkodó, hivatalos vélemény.

Ennek az ideológiának másik oldala, hogy a munkát morális erővel ruházza fel, ami meglepő a kapitalista gazdasághoz szokott ember számára. Gyárban dolgozva a dolgozó közvetlenül „építi szocialista társadalmunkat”. A fizikai munkának olyan felemelő hatást tulajdonítanak, amelyet mi az intellektuális erőfeszítésekkel társítunk. Ha tehát dolgozókat faragunk a cigányokból – így a vélekedés –, több generáció óta először tesszük lehetővé számukra, hogy a társadalomnak önbecsülésre képes tagjaivá válhassanak. Mivel a szocialista gyárban a munka erkölcsi méltóságot ad, a cigányok olyan értékeként tapasztalhatják meg a munkafegyelmet, az állandó rendszeres munkát, amit nemdolgozó-életükre is alkalmazhatnak. Ennek során a „kupec” gyors és látványos keresetéhez való szinte gyermeki kötődésükből és az ezzel az életmóddal járó pazarló fogyasztásból „fel fognak nőni”.

A „létező szocializmusban” a munka sajátos helyzete miatt a munkáért kapott ellenszolgáltatás a béren kívül másfajta jutattásokban is kifejeződik. A közvetlen kifizetések nemcsak a munkáért kapott bért tartalmazzák, hanem más összegeket is, amelyet az illető dolgozói státusának következtében kap. Ilyen például a *családi pótlék*, amely Angliában „állampolgári jogon” jár.¹⁰ A társadalombiztosítási járulékot a munkaadó fizeti, a munka révén lehet üdülési lehetőséghez jutni névleges összegekért, és a tanácsi lakásra való jog is közvetlenül a munkaviszony függvénye. Ezekben a többé-kevésbé közvetlen támogatásokon kívül számtalan közvetett támogatásban is részesülnek az állampolgárok (akiket mindig dolgozó állampolgároknak kell elképzelnünk) a közlekedésben, az egészségügyben, az élelmiszerek és a kulturális javak révén.

A cigánypolitika egyik legnagyobb iróniája, hogy – bár „a cigányok munkához való hozzászoktatásának” ideológiai jelentőséget tulajdonítanak – az a tény, hogy gyakorlatilag megvalósult a férfiak teljes foglalkoztatása, aligha az 1961-es politikának, sokkal inkább az ettől függetlenül fellépő, az olcsó és szakképzetlen munkaerő iránti növekvő keresletnek köszönhető. Ez a folyamat az 1960-as években kezdődött, és az 1980-as évek elejéig folytatódott. A cigány munkaerő szocialista iparba történő felszívásának egészen más gyökerei voltak, mint amit a kapitalista gazdaság profit „racionalitásához” szokott gondolkodás feltételezne. A fő ok az antiinflációs program akaratlan következménye, amelyhez ebben az időszakban kétségkívül hozzájárult a gazdaság általános gyarapodása is.

1957-ben az inflációt okozó béremelések visszafogásának érdekében az egyes

¹⁰ Magyarországon ma az egész rendszer vitatottá vált. A cigánykérdést tanulmányozva Kozák maga teszi fel a kérdést, hogy vajon a családi pótlékot nem a szülők munkaviszonyától függetlenül kellene-e folyósítani (1982: 30).

vállalatoknál bérszínvonal-szabályozást vezettek be (Marrese, 1982: 65). Ennek azonnali következménye az lett, hogy a vállalatok olcsó, szakképzetlen munkaerőt kezdtek alkalmazni. Ezt ugyan nem tudták teljes egészében kihasználni, de lehetővé tette számukra, hogy – a bérszintet folyamatosan az átlagszinten tartva – emelhessék a szakképzett munkaerő bérét (Swain, 1985: 19). Mivel a vezetők prémiuma szorosan az átlagbérszint stabilan tartásától függött (Swain 1985: 172–73), közvetlenül érdekeltek voltak abban a jelenségben, ami „munkaerő-hígítás” néven vált közismertté. A termelés fokozása vagy a termelékenység növelése – és az ennek megfelelő béremelés – helyett a növekedést használhatatlan munkaerő bevonásával kellett felmutatniuk.

Marrese kimutatja, hogy 1957 óta a bértömeg-gazdálkodást is használták (1981: 68), melynek során „az állomány bármilyen csökkentése nagyobb lehetőséget ad az ottmaradó munkások bérének emelésére” (1981: 69). Mivel azonban „a vállalatok maguk választhatták meg, hogy bérszint- vagy bértömeg-gazdálkodást folytatnak-e”, csak a munkaerő csökkenésére számító vállalatok döntöttek a bértömeg-gazdálkodás mellett (1981: 72). Ez a növekedésre irányuló természetes tendencia a (bürokratikus) tervezett gazdaság természetéből következik. A vállalati igazgatók ugyanis mindig ösztönözve vannak a termelés, a munkaerő és a kapacitás növelésére, hogy a tervek irányvonalainak meghatározásában – amelyeknek ők maguk is tárgyai – politikai szerephez, és ezáltal nagyobb hatalomhoz jussanak. (Bauer, 1978, Kornai, 1980). Így azok a vállalatok, amelyek nem vesztették el a politikai csatát, hogy meggyőzzék a felelősöket a munkaerő növelésének engedélyezéséről, kénytelen-kelletlen fölvesznek embereket, ahová csak lehet. Ez – a könyvelés kiegyensúlyozása miatt – a skála mindkét oldalát jelenti: magasan fizetett képzett munkásokat csakúgy, mint alacsonyan fizetett szakképzetlen munkaerőt.

Ez többé-kevésbé közismert Magyarországon. Kozák, a cigánymunkaerő-piac kutatója, maga is a bérszabályozási törvények közvetlen következményeként magyarázza a foglalkoztatottság emelkedését (1984: 27). Ennek eredményeként a cigány férfiak 90%-a, a nőknek pedig mintegy fele többé-kevésbé rendszeresen dolgozik.

Ez a fejlődés Harangoson is bekövetkezett. 1964-ben a férfiaknak csupán 14%-a dolgozott. 1976-ban, a népszámláláskor 75%-uknak volt munkahelye. 1983-ban a harangosi tanács jelentette, hogy a férfiak 92%-ának „állandó munkája” van, és 1985-re a felnőtt cigány férfiak többsége az év legnagyobb részében bémunkásként dolgozott, de az egészséges asszonyok mindössze 22%-ának volt munkája, tekintettel a kevés számukra megfelelő, fizikailag könnyű, nappali munkalehetőségre. Ez a szám azóta kb. 50%-ra emelkedhetett (Beszámoló, Eger, 1984).

A harangosi cigány munkások szinte mindegyikének alacsony a szakképzettség, mindössze 40%-uk betanított munkás, ami azt jelenti, hogy munkahelyükön minimális képzésben részesültek.¹¹ Az 1985-ös visszaesés óta világos, hogy –

¹¹ A betanított munkásokkal folytatott beszélgetésekből nyilvánvalóvá vált, hogy ez a státus nem jelent többet Magyarországon, mint a kapitalista gazdaságokban; legfeljebb néhány hetes, de gyakran csupán néhány órás „betanítást” tartalmaz. L. Braverman (1974: 426–447), aki kapitalista feltételek között tárgyalja ezt a kérdést.

abszolút számokban és a munkaerő egészségét tekintve is – a cigányok elsősorban a legnehezebb és legpiszkosabb munkákat végzik. Olyan állásokat tölthetnek be, mint a betonkeverő, futószalag melletti kiségitő, árukihordó segéd, futószalaghoz anyagot kihordó, tartálytisztító, takarító, favágó, szenes, szállítómunkás, rakodómunkás, építkezési segédmunkás, kőművessegéd, utcaseprő. Szembeötlő, hogy ezeknek a mára klasszikusan „cigány” foglalkozásoknak nagy része periferikus jelentőségű a voltaképpen termelés szempontjából. Sok közöttük a nehéz fizikai munka is. A cigányok arányait meghaladóan vannak jelen a *Városgondozási Üzemben* (azaz a városi köztisztasági vállalatnál), az Ipari Szerelvény- és Gépgyárban, valamint a parkettagyárban; valamennyi olyan helyen, ahol a munkakörülmények viszonylag kedvezőtlenek. A vágóhídon egy cigány brigád végzi a kibevezés visszataszító munkáját. Ezeken a helyeken a cigánymunka teszi ki az összes manuális munka 15–18%-át (szemben például az 1,7%-os aránnyal az olyan kellemes helyen, mint a város fölötti hegyekben található tüdőklinika) (Beszámoló, Harangos, 1985).

Bár ma Magyarországon a fizikai munkát magasabb fizetésekkel honorálják, a kvalifikálatlan cigányok fizetése alacsony, átlagosan három- és négyezer forint között mozog. Ez mintegy 1000 Ft-tal kevesebb az országos átlagbérnél. A cigányok még azzal is rontanak a helyzetükön, hogy alacsony teljesítménnyel végzik munkájukat, vagy még gyakrabban azzal, hogy sokat hiányoznak munkahelyükről. Átlagban – a harangosi jelentések szerint – a cigányok munkája a magyarok teljesítményének csupán 70%-a.

Vannak ellenpéldák is, és érthető módon a feltételek változását regisztráló tisztviselők ezeket említik föl bizonygatva, hogy „a dolgok fejlődnek”. Továbbra is az a meghatározó képlet van azonban érvényben, hogy a cigányok kevesebbet keresnek, mint a magyarok. Vegyük példának az alábbi számokat, a harangosi Acéltartály Gyár havi fizetéseit éves átlagban:

Munkakör	Havi fizetés	
	cigányok	nem cigányok
betanított formázó	4371	4676
betanított öntő	4224	4953
betanított tartálymosó	4185	5641
betonkeverő	3346	4136
futószalag-kiségitő	3786	–
segédmunkás	3205	3793

A keresetek alapvetően a teljesítménytől függenek, és a különbségek elsősorban a cigányok egész vagy félnapos hiányásaiból, a munkában való tapasztalatuk hiányából (sokan 1-2 hónappal a belépés után otthagyják munkahelyüket) és a betegállományból adódnak. 1984-ben 47 cigány munkás 703 napot volt engedély nélkül távol (ez átlag 15 napot jelent). Az egyes emberek esetében ez

1 és 48 nap között váltakozott. Betegállományban átlag 25,5 napot töltöttek, és 4,1 napot hiányoztak engedéllyel. A magyarok esetében ez az arány 17,9 és 1,1.¹²

A fenti összegek csak az alapfizetést jelentik, amihez még hozzá kell adni a korábban felsorolt járulékokat és pótlékokat. Egy háromgyermekes férfi, aki egyedülállóként 4500 Ft-ot keresne, majdnem 7500 Ft-ot visz haza. Ami a cigányokat illeti, ők ezért az összegért dolgoznak. Amikor megkérdeztem tőlük, mennyi a fizetésük, nem tettek különbséget a bér és a pótlék között.¹³ A készpénzben kapott fizetés mellett néhány gyárban még természetbeni juttatások is vannak. A parkettagyárban a munkások 60 mázsa tűzifát is kapnak évente. Más gyárak munkásai kevésbé jogszerű kedvezményekben részesülhetnek, így pl. saját használatra juthatnak hozzá szerszámokhoz és anyagokhoz. A gyermekgondozási segílyt (ami jelenleg egy éven keresztül majdnem teljes fizetést jelent) azok a nők kaphatják meg, akik ezt megelőzően legalább egy évig folyamatosan dolgoztak. Különböző kölcsönöket állatok neveléséhez, bútóvásárláshoz, lakásfelújításhoz vagy -vásárláshoz ugyancsak igénybe vehetnek azok, akik egy éve megszakítás nélkül dolgoznak, és így az *állandó munkaviszony* a cigányok számára a tanácsi segítség elengedhetetlen feltétele.

Mindezt figyelembe véve, első látásra igencsak meglepőnek látszik, hogy a cigányok nagyon gyakran hónapokon belül otthagyják munkahelyüket. Megvizsgálva néhány általam ismert cigány munkaviszonyát – „munkakönyvüket” sikerült lemásolnom -, képet kaphatunk a „vándormadár”-jelenségről.

A. 1940-ben született férfi:

Építőmunkás	1960. V. 24.	– 1960. VII. 10.
Vízművek	1965. II. 9.	– 1965. II. 13
Könnyűgépgyár	1969. VII. 8.	– 1970. I. 26.
Nehézgépgyár	1970. X. 4.	– 1971. VI. 5.
Húsfeldolgozó	1971. XI. 7.	– 1973. I. 25.
Húsfeldolgozó	1974. I. 3.	– 1974. V. 24.
Parkettagyár	1964. X. 1.	– jelenleg is

B. 1942-ben született asszony:

Vasútisín-gyár	1969. VIII. 9.	– jelenleg is
----------------	----------------	---------------

C. 1952-ben született férfi:

Nincs állandó munkája	1966	– 1975
Húsfeldolgozó	1975. VI.	– 1975. XII. 24.
Parkettagyár	1979. I. 1.	– jelenleg is

¹² Az utóbbi számok rosszabb képet mutatnak a Heves megyei átlagnál, ahol minimális a különbség a magyarok és a cigányok hiányzásai között. A különbséget hivatalosan részben annak a ténynek tulajdonítják, hogy a cigányok számára – az alacsonyabb iskoláztatási szint következtében – több időt vesz igénybe hivatalos ügyeik intézése, mint a magyaroknak.

¹³ A félreértések elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy Magyarországon a családi pótlék nem fedezi a gyereknevelés költségeit, ami ellentmond annak a népszerű hiedelemnek, miszerint a cigányok a családi pótlék miatt szülnék olyan sok gyereket. L. Kozák (1982: 30-31).

D. 1945-ben született férfi:

Elektromos Művek	1966. X. 27.	1966. X. 31.
Bútorgyár	1967. V. 17.	– 1967. VI. 9.
Élelmiszer-feldolgozó	1967. VIII. 8.	– 1967. IX. 11.
Vízművek	1967. X. 21.	– 1967. X. 27.
Szemétszállítók	1967. XI. 9.	– 1967. XI. 30.
Vasútisín-gyár	1968. VIII. 30.	– 1968. XI. 9.
Autójavító	1968. X. 10.	– 1968. X. 30.
Csőfektető	1968. XI. 26.	– 1969. III. 27.
Könnnyűipar	1969. VI. 17.	– 1969. VIII. 2.
Kórház	1969. X. 9.	– 1970. I. 19.
Bútorgyár	1970. II. 19.	– 1970. III. 14.
Könnnyűgépgyár	1970. III. 23.	– 1970. IV. 9.
Könnnyűgépgyár	1970. VI. 21.	– 1970. XII. 31*
Szemétszállítók	1971. VI. 1.	– 1971. VIII. 10.
Könnnyűgépgyár	1971. X. 21.	– 1973. III. 1**
Könnnyűgépgyár	1973. III. 8.	– 1975. XII. 31.
Könnnyűgépgyár	1976. I. 3.	– 1976. VI. 26.
„Elektromos termékek”	1976. VIII. 14.	– 1976. XI. 4.
Könnnyűgépgyár	1976. XI. 15.	– 1977. II. 25.
Bútorgyár	1977. III. 1.	– 1983. II. 1.
Bútorgyár	1983. II. 8.	– 1983. III. 3.
Padlódeszka-vállalat	1983. III. 14.	– 1983. VIII. 22.
Vízművek	1983. X. 3.	– 1984. III. 30.
Bútorgyár	1984. VII. 16.	– 1985. IV. 19.
Nincs munkája/beteg	1985. IV. 20.	– jelenleg is.

(* 6-7-től nevelőintézet/börtön)

(** 1972. VI. 1. – 1972. XII. 20. börtön)

Mielőtt megnéznénk, mit reprezentálnak ezek az esetek, álljon itt még egy táblázat, amely érzékelteti a *párizsi* cigányok általános foglalkozásait:

	Férfiak	Nők
Szocialista bérmunka, teljes munkaidő	18	12
Szocialista bérmunka, alkalmi	7	0
Nyugdíjas és kupeckedik	6*	6*
Nyugdíjas és nem kupeckedik	4*	4*
Gyermekgondozási segély	–	11

Ha ezeket a számokat összehasonlítjuk a tanács adataival, amelyek azt mutatják, hogy a cigány férfiak 90%-ának „állandó” munkája van, ezt az arányt mindenképpen túlzónak kell tartanunk. Az ok az „állandó” munka kategóriájának meglehetősen szabadon való értelmezése, hiszen ez leginkább azokat jelenti, akik a népszámlálás idején éppen munkaviszonyban álltak. Ezzel szemben, ha meg-

nézzük például, hogy 1985-ben hány cigánynak „volt állandó munkahelye” – és feltételezzük, azt jelenti ez, hogy legalább egy éve ott dolgoznak –, azonnal láthatjuk, hogy a 90% máris egyharmadával csökken.

A tény mégis tény marad: attól kezdve, hogy a férfiak elkötelezik magukat a család mellett, egészen addig, ameddig középkorúak vagy idősebbek nem lesznek, a bér munka legtöbbjük számára elkerülhetetlen. A, C és D esetei mind ezt illusztrálják. A férfiak akkor mentek el dolgozni, amikor feleségüknek otthon kellett maradnia a gyermekekkel. Például D gyermekei 1956-ban, 1968-ban, 1970-ben, kettő pedig néhány évvel később született. Felesége ezért nem tudta fenntartani állását, és a férjnek kellett biztosítania a rendszeres havi jövedelmet. Az is lehetséges ugyanakkor, hogy 1970 után a bér munkába vetett nagyobb bizalma a megjavult lehetőségeknek volt köszönhető.

A nők általában akkor mennek dolgozni, amikor nincsenek más szorító kötelezettségeik, mint például az apró gyermekek felügyelete, és ha valamilyen cikkel való üzletelés révén nem keresnek eleget. Feltűnő, hogy a tanács állítása ellenére, miszerint az asszonyoknak nehéz munkát találniuk Harangoson, a *párizsi* nők több mint kétharmadának állandó munkahelye van. Ami a munkaviszonnyal nem rendelkezőket illeti, kettő kivételével – akiknek társadalmi rangjuk nagyon alacsony – valamennyien guberálással, piaci üzleteléssel vagy/és sertés-hizlallással foglalkoznak. A gyermekgondozási segélyen lévők mindegyike ugyanezt teszi.¹⁴

A háztartás fejlődési ciklusának korai időszakában, amikor a cigány feleség gyermekgondozási segélyen van, a férfiak vállalnak „állandó” munkát a gyárakban. Ez előtt és után a roma – különböző okokból – megpróbálja elkerülni a munkát. Ezeknek egyikét D esete illusztrálja. Korábban nehéz fizikai munkát végzett, amelybe az udvar söprésétől a tartálytisztításon, a raktári kisegítésen keresztül a kubikolásig minden belefért. 1982-től súlyosbodó betegsége következtében, de minden esetben az orvosok tanácsára egyre gyakrabban kellett betegállományba mennie (ez elérte munkaideje 20%-át). Ezen a ponton kérte betegsége miatti leszámolását, de az orvosok visszautasították, miközben azon sajnálkoztak, hogy D írástudatlansága következtében nem tud könnyebb munkát vállalni egy irodában. Jól ismertem ezt az embert, és betegállománya idején beszélgettünk is jövőjéről: szívesen foglalkozott volna seprűkereskedéssel, de ellenállt minden olyan javaslatnak, hogy visszamenjen az iparba. Ugyanakkor nem volt birtokában sem a sikeres üzleteléshez szükséges emberi kvalitásoknak, sem pedig azoknak a „kapcsolatoknak”, amelyek nélkül a kereskedő élete elképzelhetetlen (Havas, 1982,d: 185).

Felesége – akitől „társadalombiztosítási” okokból hivatalosan elvált – ugyanakkor kijelentette, soha nem engedné meg neki, hogy egészében otthagyja a bér munkát, mert tőle várja el a család teljes ellátását. Az asszony azt szokta mondani, hogy nem olyan bolond, mint néhány, a *Párizsban* élő nő, aki megengedi férjének, hogy egész nap otthon üldögéljen és igyon. Mindenesetre az

14 A gyermekgondozási segély 3 évre teszi lehetővé, hogy valaki ne dolgozzon. Ez az első év néhány hónapjára teljes fizetést, a fennmaradó hónapokra a fizetés 75%-át, a másik két évre pedig kb. 1000 Ft körüli állandó jövedelmet jelent. A gyermeket hároméves korától ingyenes óvodai férőhely illeti meg.

asszony 1982 óta fennálló folyamatos munkaviszonya tette lehetővé D számára, hogy gyakrabban menjen betegállományba, mint ahogy csupán magára számíthatott volna.

Négy középkorú ember a *Párizson*, akik ugyanolyan helyzetben vannak, mint D, szeretnék magukat leszázalékoltatni. Hárman közülük lókupeckedéssel vagy fémhulladék-gyűjtéssel keresnek némi pénzt.¹⁵ A negyedik – a nem kupeckedő – férfi felesége állásban van, és így tartja el a családját, csakúgy mint ahogy két másik „nyugdíjas kupec” felesége is teszi.

Azok a férfiak, akik csak ritkán dolgoznak és általában vándormadarakként járnak egyik munkahelyről a másikra, 20 év körüliek, és úgy tesznek, mint C, aki 23 éves korában vállalt először „állandó” munkát, vagy A, aki ugyanezt 30 éves korában tette. Egyiküknek sincs kettőnél több gyermeke (kettőnek közülük egyáltalán nincs). Hárman szívesen dolgoznak együtt, egyszerre vállalnak munkát, és ugyancsak együtt hagyják el munkahelyüket. 1985 nyarán mindannyian néhány ezer forintot kerestek egy hét alatt, amikor alkalmi munkát vállaltak egy helyi embernél, aki házat épített. A feketepiacon a nehéz fizikai munkáért járó szokásos bért fizette nekik, napi 500 forintot. Annak ellenére, hogy vannak ilyen látványos sikereik, láthatóan mindannyian rosszabb körülmények között élnek, mint azok a férfiak, akiknek állandó munkájuk van. Ők nem tudnak házfelújítási vagy bútortvásárlási kölcsönt fölvenni. Egyikük sem lakástulajdonos, és rokonaiknál húzzák meg magukat egy-egy szobában. Az állandó munkával kapcsolatosan azért engedhetik meg maguknak ezt a „laza” magatartást ezek a férfiak, mert feleségeiknek rendszeres munkaviszonyuk van, és így igénybe vehetik az említett szociális juttatásokat. A legérdekesebb az, hogy mialatt én Harangoson éltem, közülük senki sem vásárolt önállóan lovat. Amikor ketten közösen megvettek egy döglődő állatot, hamarosan el kellett adniuk a vágóhídnak.

Mindezeket az információkat összegezve, a következő kép rajzolódik ki. Miután a munka nemcsak fizetést, hanem más előnyöket is jelent a magyar jóléti államban, sok haszon származik abból, ha a családnak legalább egyik tagja leadja valahová munkakönyvét. Valójában azokban a háztartásokban, ahol egyik fél sem különösebben sikeres az üzletelés terén, de mindkettő „szocialista bérmunkában” dolgozik, az életszínvonal jelentősen magasabb, mint ott, ahol csak az egyik fél „dolgozik”, a másik pedig időszakos kupeckedéssel egészíti ki a család jövedelmét. A harangosi cigányok tisztában vannak ezzel, és amikor magánbeszélgetések során az utóbbi évtizedekben elért gyarapodásukat emlegetik, ezt gyakran a munkaviszonynak tulajdonítják.

A roma háztartások említett fejlődési ciklusának mintáját figyelembe véve egyáltalán nem biztos, hogy néhány gyárnak „cigányok munkához szoktatása” terén elért sikerei – abban az értelemben, hogy erkölcsileg teszi őket elkötelezettekké a fizetésért végzett munka iránt – annyira egyértelmű, mint ahogyan első pillantásra látszik. A harangosi parkettagyár például 1979-ben kitalálta, hogy ha letelepedési és házépítési segélyt ad a cigányoknak, ezzel a munkahelyen maradásra ösztönzi őket. Ettől az időtől kezdve a munkaerő stabilizálódni kezdett, és egyúttal 30%-kal emelkedett is. 1983-ban az összes cigány munkásnak – három különböző munkaterületen – kevesebb mint 30%-a hagyta el a vállalatot.

¹⁵ A másik két „nyugdíjas és kereskedő” férfi jóval túl van a hivatalos nyugdíjkorhatáron.

latot, ugyanakkor mintegy 42% jött ide dolgozni. Mégis ezeknek a kölcsönöknek a munkaerő stabilizálásában mutatkozó sikere ahhoz a tényhez kapcsolható, hogy sok érintett megfelelő telepen tudott házat venni, és ezért volt szükségük a rendszeres jövedelemre. A legtöbb városi romának nincs reménye arra, hogy ilyen kedvező feltételek között házat vegyen udvarral és hozzá tartozó földdel, és ilyen módon valamennyire függetleníse magát a nem cigányok befolyásától. Így például az Ipari Szerelvény- és Gépgyárba, ahol a vándorlás gyakoribb, a legtöbb munkás a *Dankó utcából* érkezik, és őket semmilyen pénzügyi kényszer nem köti a rendszeres jövedelemhez.

Önmagában az életkornak – úgy látszik – nincs meghatározó szerepe ebben, minthogy a korcsoportok megoszlása nagyjából megegyezik a két munkahelyen. Fontosabb lehet ennél a *Párizs* vagy a *Kolónia* telepein élő cigányok lehetősége a szocialista bérmunka kihasználására. Az a tény, hogy a parkettagyár munkásainak nagy része tudott otthon disznót tartani, azt jelentette, hogy rendelkeztek valamennyi alaptőkével ahhoz, hogy a házépítés vagy -felújítás megvalósítható elképzelés legyen számukra. Említettem, hogy a bankkölcsönök manapság önmagukban nem elegendők egy ház megvételéhez vagy felépítéséhez, és ezért a cigányoknak szükségük van saját tőkére is ahhoz, hogy ezeket kiegészíthessék. A bérmunkából származó jövedelemen kívül a más forrásokkal is rendelkező cigányok vannak abban a helyzetben, hogy kihasználhatják az állandó gyári bérmunka nyújtotta előnyöket. Ezzel szemben az Ipari Szerelvény- és Gépgyár munkásai, akik a *Dankó utcában* laknak, nem tudják ugyanezt megtenni. Más szóval, éppen azok a cigányok tudják legsikeresebben megtartani állandó munkahelyüket, akiknek nem bérmunkából származó egyéb jövedelmük is van!

Ennek oka is a magyar gazdaság természetéből következik. „A dolgozók többsége számára gyakorlatilag lehetetlen az első gazdaságban, kizárólag a munkahelyen kapott fizetésből normális körülmények között élni” (Marrese, 1982: 58). A cigány családok mérete ezt a helyzetet sok esetben még kedvezőtlenebbé teszi. Míg országosan a magyar családokban 100 keresőre 82 eltartott jut, a cigányoknál ugyanez az arány 100 a 224-hez. (Kozák, 1984: 29). Harangoson ez az arány 100 a 345-höz (Beszámoló, Eger, 1984: 8), és ennek következtében sok cigány a hivatalos létminimum alatt él. A második gazdaságba való bekapcsolódás – már amennyire a cigányok ezt megtehetik – az egyik módja annak, hogy megpróbáljanak megélni ezek között a körülmények között.

A munka egyik legfőbb előnye az olyan dolgokhoz való hozzájutás lehetősége, amelyeket egyébként nehéz vagy drága lenne beszerezni. Magyarországon általános, hogy egy gyár munkásai a gyáron kívül, a második gazdaságban vég-

zett kisipari tevékenységükhöz használják bázisnak munkahelyüket.¹⁶ Hivatalosan 70000 kisiparos működik, de megbízható becslések szerint a valós szám a be nem jegyzettekkel együtt ennek ötszörösére is tehető (Juhász Pál szóbeli közlése). A cigányok az egyik munkahelyen gyártott alkatrészeket – csakúgy, mint magyar munkatársaik – felhasználják házi készítésű hegesztőkészülékeikhez. Egy vállalkozó szellemű ember 1985 nyarán megvásárolt néhány rozsdás lovas kocsit, rendbe hozta őket, és haszonnal adta tovább a környékbeli parasztoknak. Magának megtartott egyet, mint „cége reklámját”. Egy másik roma sógorától kapott fémhulladékból nagy grillsütőket készített a nyári vásárookra. Ezzel együtt a harangosi cigányok legnagyobb részének igen korlátozott lehetőségei vannak ezen a területen.

A cigányok a „gmk”-nak nevezett termelési formában sokkal kisebb számban vesznek részt mint magyar munkatársaik (l. pl. Swain, 1985: 10). Ez a hivatalos munkahelyen, munkaidő után végzett, magánszerződéssel végzett munka, kétszer vagy háromszor magasabb fizetésekkel, mint a rendes munkaidő alatt.¹⁷ Az egész megyében mindössze 18 cigány géemkázik! (Beszámoló, Eger, 1984: 9). A cigányok ezért azután a második gazdaság kevésbé legális területeire kényserülnek, mint például a korábban említett építkezési munkák.

A második gazdaságba való integrálódásnak egy ilyen félig legális formája a tűzifa eladása, amelyet a parkettagyárban kapnak bérkiegészítésként. Az 1950-es években vagy az 1960-as évek elején a fa magánúton történő eladása a cigányok vagy bárki más által – még ezen a szinten is – elképzelhetetlen lett volna. Most akár legális ez szigorúan véve, akár nem, a rendőrség ritkán avatkozik bele. Az ilyen szimbolikus gesztusok – amikor a második gazdaságban tevékenykedő emberek bizonytalanul érzik a legalitás és illegalitás határait – csak növelnék a már amúgy is nehéz helyzet feszültségét. Ha mégis megállítanak cigányokat alkalomadtán, és bizonyítékot kérnek tőlük a szállítmány eredetéről, inkább etnikai hovatartozásuk, semmint önmagában a kereskedés miatt történik.

Mivel néhány cigány „háztartása” hajlandó „állandó” munkát vállalni fejlődési ciklusának bizonyos időszakában, meg kell próbálnom magyarázatot adni arra, máskor miért változtatnak olyan gyakran munkahelyet. Az egyik közkeletű indoklás a cigányok „nomád”, „nem letelepedett” életformájára hivatkozik. Ám ez ideologikus előítéletet tükrözhet (l. Havas, 1982,d: 185–186), mert semmilyen bizonyíték sincs, hogy a leginkább vándormadár cigányoknak ne lenne állandó

16 A „második” vagy „magán” gazdaság a tevékenységek széles skáláját jelenti, amelyeket gyakran az állam által fizetett munkaidőben és eredetileg az első gazdaság számára szánt anyagokkal végeznek. Ahogy Marrese megfogalmazza „A magángazdaság részvevőjeként nehéz nyersanyagokhoz és alkatrészekhez jutni, s ez arra ösztönzi az egyéneket, hogy olyan munkahelyeken dolgozzanak, ahol titokban felhasználhatják az állami vagyont, vagy ellopják az állami tulajdonú nyersanyagokat...” (1985: 57, 56.). A kifejezés magában foglalja továbbá a legális kiskereskedelmet, a kézművesszintű termelést és ma a „gazdasági munkaközösségek” különböző formáit, amelyek működhetnek az anyavállalatok keretein belül vagy lehetnek teljesen önállóak is. Ezek elterjedése a jelenlegi magyar rezsimmek számos barátot szerzett Nyugaton, bár, ahogy Hann bemutatta (1983: 80–90), a magánkezdeményezések sikere gyakran az állami támogatás kevésbé nyilvánvaló formáinak függvénye. A gazdaság két szférájának megkülönböztetése tekintetében l. Swain (1981: 244–247) munkáját a mezőgazdaságra (1985: 8–13), valamint a magán- és a szocialista munka megkülönböztetésére nézve a mindent átfogó „szocialista” gazdaságban.

17 Burawoy szerint a magyar munkásoknak csak 40%-a tud bekapcsolódni a második gazdaságba (1985: 193).

lakóhelye. Sokkal inkább találhatunk bizonyítékot arra, hogy a gyakori munkahely-változtatás a magyarországi munkafolyamat természetéből adódik. Ezért a cigány munkaerő vándorlása a megyében – s feltételezhetően ugyanez a helyzet országos szinten – nem gyakoribb, mint a magyar szakképzetlen munkaerő esetében, akik a munkahely-változtatással a „passzív ellenállásnak” ugyanezt a taktikáját alkalmazzák. Egy hivatalos magyarázat szerint az emberek azért vándorolnak, hogy jobb fizetést és könnyebb munkát kapjanak. Egyes munkások azonban gyakran – valamennyi idő elteltével – ugyanarra a munkahelyre térnek vissza (l. D korábban bemutatott esetét), így más is közrejátszhat ebben a dologban, mint a pénz és a kényelem.

Ladó és Tóth kitűnő cikke (1985) azt állítja, hogy a hiánygazdaságban egy munkacsoportban a csoport „centrumát” alkotó munkások az idő legnagyobb részét azzal töltik, hogy a rendelkezésre álló anyagok segítségével újratervezzék és -szervezzék a feladatok elvégzését, s hogy kapcsolataikon keresztül beszereznek ezeket a vállalati raktárból (1985: 5). Így a fizikai munkások között jelentős belső munkamegosztás jön létre, amely olyan feltételeket teremt, hogy a szakképzetlen, „periferiális” dolgozók könnyen mehetnek egyik munkahelyről a másikra, és ezt szívesen is teszik, miközben a mag egy helyben marad (1985: 8). Egy munkanapon 16 képzetlen dolgozó elvégezheti az eredetileg 20 fős brigád munkáját, felszabadítva ezzel a „centrumot”, hogy elvégezze a szükséges előkészítő munkálatokat. Említettem már, hogy a cigányok gyakran a termelési folyamat szempontjából periferiális munkát végeznek, ezért lehetséges, hogy hasonló folyamatok játszódnak le a harangosi gyárakban is.¹⁸

A munkahely-változtatás lehetősége Magyarországon ugyanúgy összekapcsolható a szocialista gazdaságtól elválaszthatatlan munkaerőhiánnyal, mint a piac és a magánvállalkozás fontosságával.¹⁹ A magánkezdeményezésekkel kapcsolatos, jelentősen megenyhült álláspont egy sor alternatív jövedelemszerzési módot teremtett meg a cigányok és a magyarok számára. Ezzel lehetővé vált, hogy nagyobb mértékben őrizzék meg gazdasági önállóságukat, mint egyébként, ahogy azt a magánépítkezésnél munkát vállaló férfiak példája is mutatta.²⁰

Bármi legyen is a vándormadár-jelenség magyarázata, az iparra való hatása igen számottevő. Az acélkádakat előállító helyi gyárban egyszerre mintegy 30-40 cigány dolgozik betanított vagy segédmunkásként. 1984-ben 32 cigány távozott (a foglalkoztatottak 68%-a) és 44 érkezett (93,6%). A nem cigányok körében ugyanezek az arányok 40,3% és 35,4%. Az alacsonyabb szám azonban feltehetőleg csupán a nem cigány szakmunkások és irodai dolgozók nagyobb arányából következik.

A gyár vezetői igen keserűen ítélik meg helyzetüket, és jelentésüket a következő szavakkal zárják: „gyárunk nagyon nehéz helyzetben van; a cigányok

18 Kovács rövid megjegyzései a művezetők szerepéről (1986: 192) valami hasonlót jeleznek, mint amit Burawoy állít a (szocialista) „gazdaságon belüli magról és perifériáról” (1985: 186–189).

19 Bár ez széles körben elterjedt (az ilyen munkásokat a *vándormadár* terminussal jelölték [Hann szóbeli közlése]), ez nem „kommunista probléma”. Általános volt az angol gyárakban is a legutóbbi recesszióig. Beynon írja le ezt például a Ford-műveknél (1984: 102–103).

20 Guy beszél az ilyen kezdeményezések különböző formáiról, amelyeket a hivatalos tolerancia, majd impotencia idején vezettek be Csehszlovákiában 1968 és 1971 között (1978: 379–382). Erről az időszakról Csehszlovákiában l. még Kaminski (1980: 204–241).

foglalkoztatása – elsősorban az öntödében – elkerülhetetlen; a gyár és az üzemek vezetői mindenben felajánlják segítségüket, ennek ellenére a cigányok többsége munka nélkül vagy a munkafegyelem betartása nélkül akarja fenntartani munkaviszonyát”. A másik – ki nem mondott – probléma, amellyel a gyár küzd, természetesen az, hogy a magyar munkások ennyi pénzért nem vállalnak ilyen nehéz és piszkos fizikai munkát.

A helyzet ebben a gyárban az általános képlet különösen kedvezőtlen változata. Miközben néhány cigány a maga javára tudta fordítani a parkettagyár segéd munkások iránti igényét, a gyár vezetése nem túlzottan lelkesedik ezért a lehetőségért. Magánbeszélgetések során a gyár személyzeti vezetője elmondta, hogy kénytelenek cigány munkaerőt is alkalmazni, amit jobb piaci körülmények között nem tennének meg. Bár a helyzet „most jobb, mint néhány évvel ezelőtt”, a cigányok „nagyon összetartanak”, egymás között romául beszélnek, és mindig készek „napokig távol maradni engedély nélkül a maguk fajtájának különböző ünnepségei miatt”. Ezzel megtörik a gyári munkát és a munkafegyelmet. Megállapításai azért érdekesek, mert a hosszabban fennálló munkaviszony ellenére (a cigányok 92,3%-a több mint egy éve dolgozik ott – Beszámoló, Harangos 1985) azt jelzik, hogy ezek a cigányok nem tették magukévá a gyár érdekeit. Ugyanezt a történetet adták elő a helyi gyárak többségében, ahol általam ismert cigányok dolgoztak.

Annak a helyzetnek a következtében, amelyben a gazdasági körülmények bér munkára kényszerítik a cigányokat, de ezt saját céljaikhoz igazítják, és a munkaerő iránti kereslet miatt ezt meglehetősen hatékonyan is teszik, a „vezetők” körében az a határozott vélemény alakult ki, hogy a cigányok „dolgozóvá” válásuk ellenére sem sajátították el a megfelelő hozzáállást a munkához.

A vezetés azt is kifogásolja, hogy a cigányok aktívan hangoztatják saját jogaikat. Az egri felmérésben egy igazgató felpanaszolja, hogy a cigány foglalkoztatottak botrányt csapnak, amikor csökkentik a bérüket. Ezzel kimondatlanul is azt sugallja, hogy ez – részükről – pimaszság, hiszen amúgy meg nem kötelezik el magukat munkahelyüknek. A különböző szankcióknak, amelyek arra hivatottak, hogy megakadályozzák az egyik munkahelyről a másikra vándorlást (pl. a fizetés csökkentése, ha valaki elhagyja munkahelyét a „felmondási idő” letöltése nélkül, ahogyan ezt sok cigány teszi), nem nagyon van hatásuk. A cigányok munkahelyi „közügyek” iránti érdektelenségét szinte minden jelentés megjegyzi, és a magyar és cigány munkások egymástól való elidegenedése folyamatos bizonyítékának tartja, jóllehet sok felületes ellentéttel egyáltalán nem törődnek.²¹

Mivel e disszertáció anyagának nagy része nem foglalkozik a cigányoknak a munkahelyen töltött idejével, itt szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy munka nélkül a legtöbb cigány család éhezne, és hogy a legtöbb roma számára a bérből származó jövedelem a gyarapodás és az anyagi kényelem növelésének egyetlen reménye. Ez a függőség nem új jelenség. Az idősebb emberek közül sokan – bár jelenleg csak lókupeckedéssel vagy másfajta üzleteléssel foglalkoznak – szintén a korábbi munkaviszonyukból származó nyugdíjra építenek. Ez

21 A magyar munkások „közügyekben” való részvétele aligha hozható fel példaként ebben a tárgyban.

azt jelenti, hogy a múltban évekig dolgoztak, hogy nyugdíjjogosultságot szerezzenek. Még a háborút megelőző években is a rendszeres jövedelem egyik forrása, amely a család folyamatos egzisztenciáját biztosította, a parasztok földjein és nagyobb birtokokon végzett napszamos munka volt.²²

A bérmunka jelentőségének másik illusztrációja az a mód, ahogyan a fizetés meghatározza a cigány közösségi élet ritmusát. A harangosi munkások legnagyobb része a hónap 10. napja körül kapja meg a fizetését. Ha valaki a cigányoktól pénzt akar begyűjteni, az egyetlen lehetséges időszak erre a hónap folyamán a fizetés utáni egy-két nap. Ezekben a napokban az asszonyok luxuscikkeket, drága dolgokat – mint az egész havi kávé – vásárolnak, és ilyenkor a hétvégén minden család asztalán ott van a gyümölcspálinka. Ez azt jelenti, hogy néhány nap múlva a háztartásban nagyon kevés a készpénz, és a fizetés előtt egy héttel már szinte egyáltalán nincs sehol a telepen.

Közösségi szinten a fizetésnap határozza meg a legfontosabb cigány eseményeket, mint az eljegyzés, esküvő vagy keresztelő. A fizetésnap utáni első szombat az, amikor biztosak lehetnek abban, hogy valakinek megvan a pénze az ünnepre való utazáshoz, és nem kell szégyenkezniük amiatt, hogy nem tudnak elegendő italt vásárolni. Ha nincsenek ilyen szertartások a fizetésnap utáni első néhány este annak az ideje, amikor a férfiak a városba mennek inni, és ott szerencsejátékokat játszani a *romungro* cigányokkal vagy gazsókkal. Ugyancsak ezekben a napokban számíthat valaki más falvakból érkező rokonai látogatására, vagy maga is látogatóba megy: ilyenkor stílusosan, azaz taxival lehet menni, és bőkezűek lehetnek, amit a romák el is várnak egymástól.

A tőle való függőség ellenére a romáknak ellentmondásos érzelmeik vannak a bérmunkával (*bútyi*) kapcsolatosan. A Harangoson töltött egész idő alatt csak a legritkább esetben kerültek szóba a munkahelyi körülmények. A meggazdagodás más formái (*üzleto, sefta*), mint a disznóhizlalás is, gyakrabban voltak beszédtemák. Mindenekelőtt a löügyletek – olthatatlan szenvedélyük és lelkesítő érdeklődésük mindennapos tárgya – tervezése vagy a korábbiak visszaidézése volt a férfiak beszélgetéseinek állandóan visszatérő témája.

A romák szeretnének nem „dolgozni”, és mindenki, akit ismertem, a *maszek* szektorban való munka álmát dédelgette. Két fiatal, vállalkozó szellemű ember Harangoson seprűs „kiskereskedői” engedélyt szerzett, amelyet más javakkal való kereskedéshez is felhasználnak. Mindennaposak a nagybani kereskedelembe való bekapcsolódás nehézségeivel összefüggő történetek. Amikor például megkérdeztem, miért nincsenek cigány fuvarosok Harangoson, beszéltek nekem egy romáról, aki egy ideig megpróbálkozott ezzel, de nem kapott munkát a parasztoktól. Példáját sok ember idézte az alatt az idő alatt, amíg ott voltam, mint okot arra, hogy miért nem vállalkoznak önálló üzletre: „Az itteni *gázsó* rosszak” (*Naszule-j le gázse kathe*), mondták nekem.

Ha megkérdezik a romákat, miért dolgoznak, a kérdést könnyen megvála-

22 A magyarországi romák nem állnak egyedül ezzel. Sutherland írja, hogy „a mezőgazdaságban végzett munka sok roma család számára a fő megélhetési forrást jelentette, míg öt évvel ezelőtt a földeken a gépesítés” meg nem szüntette ezt a lehetőséget (1975: 89). A romák, akikről beszél, jelenleg nagyrészt „szociális támogatásból” élnek, de elmondták neki, hogy „soha nem volt szükségük szociális támogatásra, ameddig a mezőgazdasági munka egész évben elegendő jövedelmet biztosított számukra.” (1975: 89).

szolják: „*trubul*” („muszaj”), mondják. *Bútyi* nélkül abba a szegénységbe esnének vissza, amit a *varekaná*hoz, az egy generációval azelőtti időhöz társítanak, amikor a romák magukat kötötték a lovas kocsi elé, és munkát keresve így járták körbe a falut. Amikor magyarokkal beszélnek, mindig hangsúlyozzák: „mi mind dolgozunk most”.

A romák növekvő jólétét nyomon követhetjük néhány Heves megyére vonatkozó hivatalos adat alapján is abból az időből, amikor a bér munka terjedőben volt:

Egyes „tárgyakkal” való rendelkezés aránya (100 háztartásra jutó db)

	1977		1983	
	Cigány ház-tartások Hevesben	Összes magyar-országi háztartás	Cigány ház-tartások Hevesben	Összes magyar-országi háztartás
rádió	65	122	78	144
televízió	69	88	90	106
mosógép	65	83	87	97
hűtőgép	17	78	48	97
kerékpár	47	114	57	n. a.
motorkerékpár	8	24	15	26
autó	1	16	4	32
lovas kocsi	1	n.a.	3	n. a.

(Források: Beszámoló, Eger, 1984, Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1978: 160, Hungarian Statistical Handbook 1984: 50).

A cigányok azon túl, hogy látják a bérek és a vagyon közötti összefüggést, bizonyos helyzetekben kifejezésre juttatják általánosabban véve is pozitív hozzáállásukat a munkához. Mióta eljöttem Harangosról, Szegő Judit készített néhány interjút az általunk ismert harangosi romákkal a munkáról. Amikor először hallottam ezeket, és rájöttem, hogy a cigányok aligha mondanak igazat akár munkaviszonyukról, akár pedig arról, hogy mit csinálnak munkahelyükön, azt gondoltam, az interjúk nem érnek semmit sem. Például egy férfi, akinek az elmúlt években 10 munkahelye volt, azt állította, hogy három éve ugyanazon a helyen dolgozik. Kezdeti csalódásom természetesen nem volt helyénvaló, hiszen a hiteltelen történetek önmagukban is bizonyosfajta adatokat jelentenek.

A romák magyarul beszéltek egy magyarhoz, akit jól ismertek, és akiről tudják, hogy ismeri valódi munkaszokásaikat. Életüket azonban idegenek és külföldiek számára örökítették meg, és úgy akarták bemutatni azt, ahogyan – megítélésük szerint – a legkedvezőbb benyomást kelti róluk. Ugyanezt tapasztaltam egy este Harangoson, amikor egy cigány barátommal a helyi művelődési házba mentünk, hogy megnézzünk egy filmet. A férfi félig nyomorék volt, néhány hónapja nem dolgozott, és nem is szándékozott a közeljövőben munkát keresni, de könnyű alkalmi munkák, és felesége keresete segítségével „boldogult”. A művelődési házban talákoztunk egy magyar *haverjával*, akit legutóbbi munka-

helyéről ismert. Megkérdezte, hogy mit csinál a barátom mostanában. A cigány azt állította, hogy seprüket köt, és ad el a környékbeli falvakban. Szégyellte bevallani a magyarnak, hogy nincs munkája, de otthon, a *Krakkóban* cigány társai körében nem érzett lelkifurdalást amiatt, hogy meg sem próbál munkát keresni. Előfordult, hogy egy cigány kritizált egy másik cigányt, amiért nem „dolgozik”, hogy kártyázásból gazdagszik meg, de ez nekem szólt, és nem a többi cigánynak. Más összefüggésben a cigányok dicsérték azoknak az esztét, akik „rendszeres munka nélkül” gazdagodtak meg (*Csi kerdasz bútyi, csi pe jekh gyesz. 'Még egy napot se dolgozott.'*).

Az egyik interjúalany, egy betanított gépkezelő, aki egy magyar-cigány egyes brigádban dolgozott, ugyanezt a szégyent takargatta amikor azt állította, hogy az ő brigádjukban nincsenek segéd munkások, és hogy ott mindenki el tudja végezni a másik munkáját. Még azt is mondta, hogy visszautasította a neki felajánlott brigádvezetői megbízatást. Valójában annak a kevésnek az alapján, amit a magyar munkavégzésről írtak, valószínű, hogy a választóvonal még egy brigádon belül is nagyon szigorú (Haraszti, 1971; Burawoy, 1985: 183–195), és ez a félalnfabéta ember a valóságban nagyon alacsony pozíciót töltött be a csoporton belül.

A román két oldalról is be vannak szorítva ebbe a gépezetbe. Egyrészt tudják, hogy bérmunka nélkül éheznek. Mi több, ami a pusztán kereseten túl a külvilágban elfoglalt pozíciójukat illeti, ha nem ismerik őket mint kereskedőket, de el akarják fogadtatni magukat a hatalommal bíró magyarokkal, kénytelenek munkát vállalni. De a munkával kapcsolatos tapasztalatok a magyar főnököknek való alárendeltséget, és gyakran a perifériális, piszkos munkák végzését jelentik. Olyat, amit a nem cigányok nem szívesen csinálnak. Ezen kívül ők és a magyarok, akiket ismernek, egyik abban, hogy kevésbé tartják vonzóknak a gyári munkát, mint az önálló vállalkozást vagy a második gazdaságban végzett munkát. Emiatt a harangosi román úgy beszélnek a munkáról, mint „szenvédésről” (*briga*).

Pusztán anyagi oldalról szemlélve ez aligha meglepő. A városban minden jómódú roma család lóneveléssel, seprűárúsítással vagy más üzleti tevékenységgel foglalkozik. Az átlag románokkal ellentétben ezek a kereskedők a román világán túl nyúló, a nem cigányok világában is érvényes presztízszt élveznek. Ezek azok a családok, amelyek a város központjában épült nagy házakban laknak, és igen sokféle kapcsolatban állnak a magyarokkal. Autója, például, Harangoson csak olyan cigányoknak van, akik egyáltalán nem végeznek bérmunkát, hanem hivatalosan mint kereskedők vagy kisiparosok dolgoznak. A cigányok még a munkahelyen is érzékelhetik, hogy többet ér „üzletelni”, mint „dolgozni”. Egy elszegényedett ember – szíveség gyanánt – azt a feladatot kapta, hogy takarítsa el az összes fémhulladékot a munkahelyéről – ahol segéd munkásként alkalmazták –, és adja el a MÉH-nek. Ezen a munkán (legálisan vagy félig legálisan) kétszer annyit keresett, mint amennyi a havi fizetése volt. Ebből tudott aztán – két év óta először – lovat venni.

A hatóságok ezt a bonyolult helyzetet némi tanácstalansággal kezelik. Ami a harangosi tisztviselőket illeti, a munkavállalás terén két nehézséggel néznek szembe. Az egyik, hogy nem minden magyar munkaadó hajlandó cigányokat fölvenni. Amikor a vállalatok munkásokat keresnek, gyakran kérik a tanácsotól,

hogy „ne küldjenek cigányokat” Az 1985-ös tanácsi jelentés megállapítja: „néhány esetben ez érthető (pl. egészségügyi intézmények, konyhák), de a legtöbbször indokolatlan”. A legfontosabb probléma azonban még mindig a cigányok egy munkahelyen való megtartása, a „vándormadárkodás” megelőzése, és erre a tanács nem talált megoldást.

A tanács többé-kevésbé szimbolikus gesztusokkal is kísérletet tett arra, hogy a cigányok életmódját összhangba hozza megvalósítandó munkakultúrájukkal. Így próbált meg változtatni azon, ami a legrosszabb esetekben tudatos kétszínűség formájában jelenik meg, amikor ugyanaz az az ember napközben „asszimilált” dolgozó, este pedig „nem asszimilált” cigány.

Az egyik ilyen gesztus – természetesen – a munkaviszonnyal kapcsolatos. Az 1985-ös jelentésben elkönyvelt sikerek ellenére a tanács meglepetve jegyzi fel, hogy „az utolsó jelentés óta eltelt időben egyetlen cigányt sem büntettek meg »közveszélyes munkakerülésért.«” (Röviden: KMK. Ez azt jelenti, hogy valakinek több mint három hónapja nincs munkahelye.)²³ Az integrált „jó cigány” képében benne foglaltatik, hogy valaki teljesen aláveti magát a proletárélet fegyelmének. A „hagyományos cigány” képe ezzel szemben teljesen megfelel a KMK definíciójának. Ezért a tanácsi tisztviselő – miután meg van győződve arról, hogy még mindig vannak „hagyományos cigányok” – hiányolja a büntetést.

A tanács beavatkozásának másik példája néhány évvel korábbról, az 1970-es évek közepéről datálódik, amikor a cigányoktól elkobozták lovaikat. Ennek magyarozatát az 1977-es tanácsi jelentés adja. Megjegyezve, hogy a cigányok olyan „meghatározhatatlan területeken” végeznek munkát, mint a fémhulladékgyűjtés vagy állattartás, a jelentés amiatt aggódik, hogy „ezek mindegyike magában hordozza annak a veszélyét, hogy antiszociális elemekké válnak. A lovas kocsi az egyik lehetséges eszköz a büntettek (elkövetésére) és a csavargás elősegítésére. Az állattartás – földek hiányában – ugyanezt jelenti (a takarmány lopásához vezet), arról nem is beszélve, hogy az egészségre és a környezetre is káros.”

Az állattartás megakadályozására 1974-ben tettek lépéseket (3/1974 sz. utasítás), amikor a városban valamennyi lótulajdonos számára engedélyhez kötötték a lótartást. A fuvarosok és az otthon munkát végző iparosok tarthattak állatot, de azok az emberek, akik pusztán lótartásból éltek (vagyis a cigányok), nem. E rendelet be nem tartása miatt kobozták el 1976-ban a város számos cigányától lovakat.²⁴ Az állatokért azon az alapon nem kaptak pénzt, hogy már évek óta nem fizettek a lovak után adót.

Az akció a hatóságok számára rosszul végződött, mert egy helyi termelőszö-

23 A „közveszélyes munkakerülő” kifejezés, vagy rövidítve KMK, egy harminc évvel ezelőtt bevezetett törvényre utal. A törvény mögött meghúzódó logika az, hogy a szocialista társadalomban mindenkinek joga és kötelessége a munka. Ha valaki nem tudja bebizonyítani, mivel kereste meg a megélhetéséhez szükséges pénzt, akkor feltételezik, hogy ezt lopta vagy valami más illegális úton szerezte. Ezért a „közveszélyes” kifejezés. Ezt a törvényt 1984-ben megerősítették, s eszerint a vétkeseket 6 hónapos kényszermunkára küldhetik. A KMK fenyegetése nem olyan nagy, mint ahogyan azt – naiv nyugatiként – akkor képzeltem, amikor először hallottam erről a törvényről, de jó néhány cigány, aki már több mint három hónapja nem dolgozott, a vásárokon még a zárás előtt – mielőtt a rendőrségi ellenőrzés megkezdődött volna – elhagyta a helyszínt.

24 Ennek az elkobzásnak voltak bizonyos kivételei. Az olyan állampolgároknak, akiknek ez egyetlen „megélhetési forrása” volt –, néhány nyugdíjjal nem rendelkező idősebb ember – meghagyták az állatait.

vetkezet istállóiban kellett elhelyezniük a lovakat, és ott drága pénzen tartani őket, míg nem eladták a vágóhídnak. Az ebből származó jövedelem semmi esetre sem fedezte a költségeket, és a kísérletet (hogy megpróbálják „a cigányokat elválasztani lovaiktól”, ahogyan egy cigány férfi megfogalmazta) nem ismételték meg. Az emögött meghúzódó gondolkodásmód mégsem tűnt el teljesen a tanácsból, és az 1985-ös jelentés újból aggodalmát fejezi ki az illegális állattartással kapcsolatban, és reményének ad hangot, hogy az ellenőrzés alá vonható.

Amennyiben a *Párizsból* és a *Dankó utcából* származó adataim hitelesek, miszerint a lótarítás és a nem „igazi” munka ha egyáltalán, hát fordított arányban függenek össze egymással (egyetlen vándormadár sem vett lovat), legalábbis addig, ameddig a teljes munkaidőben végzett kereskedés nem lesz tanácsos, az elkobzás bármilyen aktusának hiábavalósága nyilvánvaló marad.

Az oláh cigányokkal szembeni ilyesfajta akciók valódi értelmét jól látta a magyar szociológus, Havas Gábor: „A lényeg az, hogy az ilyenfajta életmódot élő cigányok szükségszerűen állandóan a törvénszegés határán élnek, ezért rengeteg üldözöttségben van részük. Amikor a tanácsi tisztviselő azt mondja, hogy az ilyen engedélyek kiadása nagyon káros, mert a csavargáshoz ad legális alapot, akkor egyértelműen megfogalmazza a többségi társadalom álláspontját, amely szerint az ilyenfajta nomadizálás nyomait és maradványait őrző életforma ebben a társadalomban nem kívánatos, és a munkahellyel rendelkező, jobban ellenőrizhető, jobban szemmel tartható cigányok életformáját sokkal kívánatosabbnak tartja” (1982,d: 185–186).

> *Összefoglalás helyett*

A cigányok Európában először a városi terjeszkedés korában „túntek föl”, és legalábbis Kelet-Európában olyan mesterségekben voltak járatosak, mint például a kovácmesterség vagy a zenével szórakoztatás. Szerfölött érdekes, hogy mindkét tevékenység valamilyen módon vagy „rossz hírű”, vagy „szakrális” volt (Le Goff 1980: 62, 81–82). Nem kizárólagosan ők nyújtották ezeket a szolgáltatásokat, de – legalábbis később – a cigányok olcsóbban tették ezt, mint más városi csoportok. A 19. és a 20. század folyamán a hagyományos cigány tevékenységek iránti igény csökkent, és a helyzetet csak tovább rontotta a Balkánról bevándorló több ezer cigány. Manapság Magyarországon a cigányok jelentős többsége – beleértve a roma nyelvet beszélő oláh cigányokat is – generációk óta bér munkából él.

Századunk folyamán – egészen a mai napig – a cigányok a magyarországi szegénység jelentős hányadát alkották. Még mindig kevésbé iskolázottak, kevésbé egészségesek, és rosszabb lakáskörülmények között élnek, mint a legtöbb magyar. Továbbra is olyan munkát vállalnak, amit senki más nem végezne el. Ahogyan a szociológusok mondják: „halmozottan hátrányos helyzetűek” (Bokor, 1986). A munka valósága különösen lehangoló a romák számára, ezért amikor otthon vannak, soha nem beszélnek róla. Otthon, a *Párizson* vagy a *Kolónián* a cigány férfiak büszkék arra, hogy romák. Megvannak a lovaik, és vasárnap elviszik őket a vásárra, ahol kereskednek velük. Hétfőn azonban visszatérnek a

munkahelyükre, ahol a nem cigányok, akik a brigádot, a gyárat vezetik, a béreket fizetik stb., megint túljárnak az eszükön.

A „cigánykérdéssel” kapcsolatos kommunista politika, amely a cigányok mint olcsó munkaerőt szolgáltató réteg reprodukálásának megszüntetésére irányult, megbukott. Ennek helyi megnyilvánulásai időnként szorongásról, a cigányokkal szembeni nyilvánvalóan erős előítéletekről árulkodnak. Harangosi tartózkodásunk idején egy tanácstag tűnt fel egy alkalommal a telepen, ahol laktunk, hogy szavazatokat gyűjtsön a helyi választásokhoz. Részeg volt, és magáról megfélelkezve oroszul szólt az összegyűlt cigányokhoz. Amikor egy kollégája észhez térítette, a cigány vezetővel (magyarul *vajda*, roma nyelven *mujálo*) akart beszélni. Egy öreg cigány férfi megpróbálta kihasználni a lehetőséget, hogy az összes roma nevében szóljon, de saját fia tette nevetségessé és hallgattatta el: a *mujálo* kifejezés egyszerre jelent „szószólót” és „besúgót”. Mások azt kérdezték, miért nincs szemétszállítás, aszfaltút és híd a patak fölött, amelyen mindennap keresztül kell gázolniuk, hogy munkába menjenek. Egy rendkívül világosan beszélő cigány asszony, aki nem volt hajlandó bejönni, hanem kint állt az úton, hangos szóáradatba fogott azt kérdezve, hogyan lehetnének a cigányok olyan „tiszták”, mint a magyarok, amikor a tanács még azt sem engedi meg nekik, hogy bevezessék a vizet saját otthonaikba. A tanácstag hamarosan beült a kocsijába és elhajtott. A szemétszállítás, az aszfaltút és a híd a cigányok számára megintcsak elfelejtődött.